

DPN 6069

Title : शार्ङ्गधरटीका निदानरोग ŚĀRĀṄGADHARA TĪKĀ NIDĀNA ROGA

Run. No. 6760

Cat. No. 23

Micro. No.

Subject *Medicine*

Religion : Hindu / Bauddha

Language : ☒ Skt. / ☐ New. / ☐ Nep. / ☐ Skt. - New. / ☐ Maith. - New. / ☐ New. - Nep. /

Size in cms. 33.5 x 12.5 Folios 55 Lines (in a page)

☒ Compl. / ☐ Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / ☒ donor

पशुप्रतिमान प्रमाय

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : ☐ New. / ☒ Dev. / ☐ Bhuj. / ☐ Ran. /

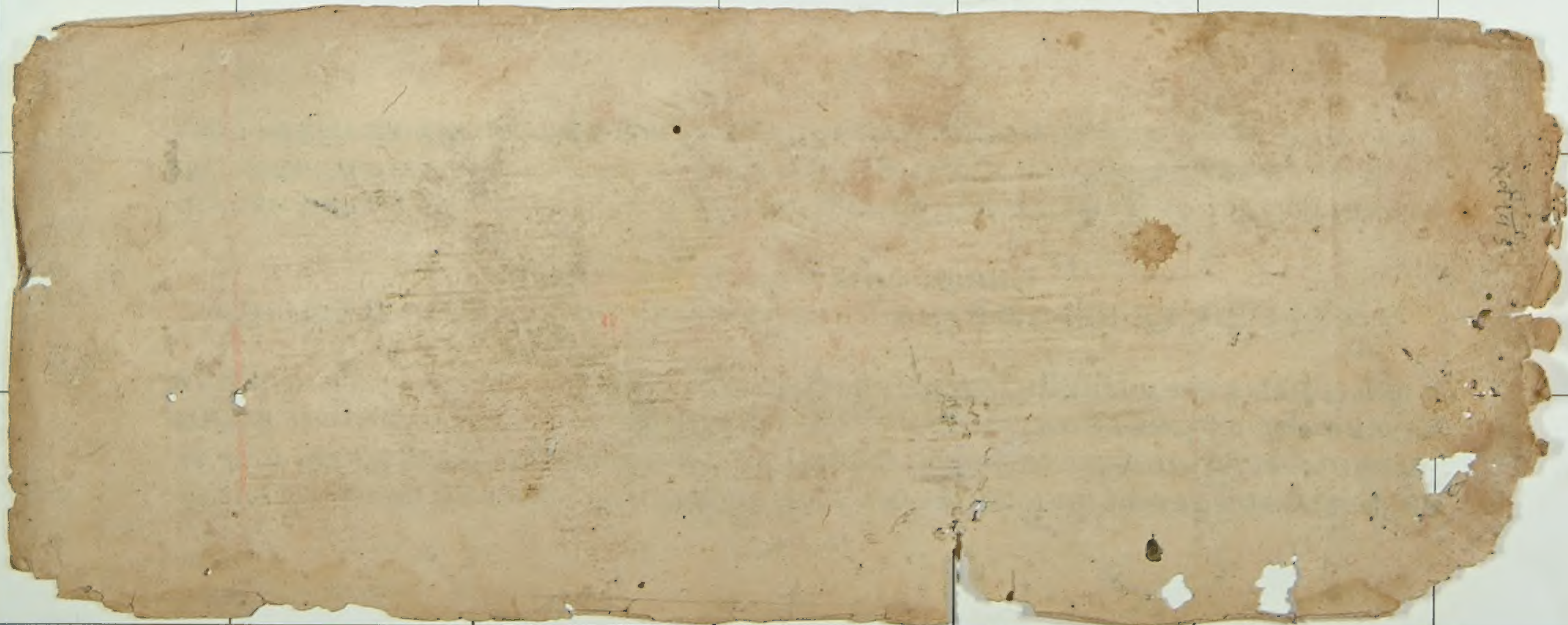
Illus. :

Material : palmleaf / ☒ paper / ☐ thyasaphu /

Condition : ☒ fine / ☐ damaged by ☒ worms, ☐ rats, ☒ water /

Beginning, colophon, post-colophon :

↓
इति निदाने रोग पाना संख्या ध्यायः ॥ इति पूर्व खण्डः समाप्तः ॥

Ref 1413

0

5

10

15

20

25

30

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ शार्ङ्गधरसटीक प्रारंभः ॥ विद्वद्भोरः किशोरः सकलतनुभूतां चित्तचित्तैकचोशेरे लंबरूपं बकस्थस्मित
सरसिरुहां स्मेरवक्त्रेन्दुबिंबः ॥ उद्यच्छंद्रावतंसस्तुहिनगिरिमिलनेरुशोभाविडंबोदेहार्धवः परार्धेवितरत्तुविभवं मधु
द्राद्यमौलेः ॥ १ ॥ भारद्वाजपविगोत्रतिलकः श्रीकोट्यणोभृत्युरातहंशे गुरुदासकः समभवत्तस्माद्विजोमाश्रुरः ॥ तस्मादेव
गुरुद्विजार्चनपरो जातश्चिकित्सांगवित्काशीरामदत्तिप्रसिद्धमहिमः श्रीमाश्रुरेमंडले ॥ २ ॥ तेन शार्ङ्गधरस्येयं नाम्ना गुह्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रियंसदद्याद्भवतां पुरारिर्यदंगतेजः प्रसरेभवानी ॥ विराजते निर्मलचंद्रिकायां
महोषधीवज्वलिता हिमाद्रौ ॥ १ ॥ श्रीरामः ॥

येदीपिकां ॥ तन्यतेवालवोधायटीकासंदेहपूजिता ॥ ३ ॥ परमनिगुणो ग्रंथकारः स सर्वविघ्नोपशान्तये आशिर्वीदरूपं मंगलमाच-
रति ॥ तस्य च कर्तव्यतायां शिष्टाचारः प्रमाणं श्रियंसदद्यादिति ॥ स पुरारि श्रीमन्महादेवः भवतां श्रियं लक्ष्मीं दद्यात् ॥ सकः ॥ यदंगतेजः प्रस-
रेभवानी पार्वती विराजते ॥ कस्मिन् कस्यां केव ॥ हिमाद्रौ निर्मलचंद्रिकायां ज्वलिता महोषधीवेति योजना ॥ पुरोद्वेत्तः ॥ श्रियं लक्ष्मीं यद्वा

देन त्रिवर्गसंपत् ॥ यदुक्तं ॥ लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रीवर्गसंपत्तिविभूतिशोभासु ॥ उपकरणवेशरचनासु च श्रीरिति प्रथितेति व्यादिः ॥ यस्य
शोभा ॥ यदंगतेजः प्रसरः ॥ प्रसाः ॥ तस्मिन् हिमाद्रौ हिमपर्वते ॥ निर्मलचंद्रिकायां चंद्रज्योत्स्नायां ॥ १ ॥ आद्रौ चिकित्सानिमित्तमु-
त्कृष्टयोगसंग्रहार्थं पद्यमाह ॥ प्रसिद्धयोगादिति ॥ युज्यं तद्वर्तियोगाः क्वाथचूर्णादीनां गणाः किं विशिष्टयोगाः ॥ चिकित्सकैर्वहु

प्रसिद्धयोगामुनिभिः प्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्यैर्वहुशोभूताः ॥ विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां सुसंग्रहः सज्जन-
रंजनाय ॥ २ ॥ हेत्वादिरूपाकृतिसात्त्वजातिभेदेः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ॥ चिकित्सितं कर्षणवंहणारब्धकु-
र्वीत वैद्यो विधिवत्सुयोगे ॥ ३ ॥ हिमोषधीनां बहवः प्रभावावृंहारकानामिव विस्फुरन्ति ॥ ॥ श्रीरामाय ॥

शोभूताः ॥ २ ॥ प्रसिद्धादिभिर्व्याधीना ता कर्तव्यसहितानां श्लोकमाह ॥ हेत्वादिति ॥ हेत्वादिरूपाकृतिसात्त्वजातिभेदेः ॥ आ-
तुरसर्वरोगान् समीक्ष्य दृष्ट्वा वैद्यः कर्षणवंहणारब्धचिकित्सितं कुर्वीत इत्यन्वयः ॥ हेत्वादिति ॥ हेतुश्च आदिरूपं च आकृतिश्च सात्त्व-
चजातिश्च तद्देहाश्च ते हेत्वादिरूपाकृतिसात्त्वजातिभेदाः ॥ तेः तत्र हेतुर्निदानं ॥

आगमा-शास्त्रमत्यानाममामान्य १

अपरत्रच। आगमशास्त्रमत्यानामामास्वत्तार्थवेदिना इति। यद्वा। आगम। आयुर्वेदशास्त्रं तस्मात् सिद्धान्। प्रत्यक्षादिति यत्किं
चिदिदार्थस्य साक्षात्कारितानं नरेव प्रत्यक्षं तद्वाहि। मनोनुगतमभांतं वस्तु प्रत्यक्षमुच्यते इन्द्रियाणानां संज्ञानं वस्तु तत्वेभ्यः
स्मृतः। तस्मात्। तस्य दृष्टान्तो यथा। यथा सूर्यो वलोकनात् नासाग्रे सूत्रवर्तिप्रवेशाच्चक्षुः प्रादुर्भावः अनुमीयते ज्ञायते येन
तदनुमानं तस्मात्। तस्य दृष्टान्तो यथा। प्रनष्टे शल्ये चरन घतो पदग्यायां तत्त्वविशेषणवल्लभताभ्यामनुमीयते अत्र शास्त्र

स्वरसः काशकांठोचहिमः कल्मश्चूर्णकं॥ तथैव एतिकांते होस्त्रहः संधानमेव च॥ ९॥

मिति। अनतिविस्तारानीति। न विद्यते अतिविस्तारेण यो तेनातिविस्तारानतिविस्तारान्। अत्यान्तं यो तरोपेक्षया अत्यान्। य
तो यं यो तरोपेक्षया प्रकरणे वदुः प्रयोगा लिरिता। अतोत्र अनतिविस्तारान्। अत्यान्तस्मान् दोषः यं यममता नार्थमनुक्रमणि
कामाह। प्रथममित्यादि॥ ६॥ अयं परिभाषादि रोगगणनां तत्पूर्वखंडः प्रथमप्रथमं इति रितः कथितः तत्र परिभाषापरिसंज्ञा
द्वयं ते उच्यते इति परिभाषा औषधप्रमाणगणनां। सामागधीकां लिंगगीचेति द्विधा तद्वक्ष्यते॥

मेषज्याख्यातकमिति मेषज्यं औषधं तस्याख्यातकं कथनं नवं वायुराणं वायो ज्यमित्यादि। नाडीपरीक्षादिति। नाडीपरीक्षादौषज्य
रादि। विज्ञातात्मिका आदिशब्दात्स प्रदूत रोगी लक्षणानि। ततः दीपनं अग्निदीपनं। पाचनं आमादिशमनं। ततः कलादिकं शारी
रं॥ सृष्टिकां च॥ ततः आहारादिगतिः। आदिशब्दात्तर्जोसत्यादि। ततः रोगाणां गणना। एतावान् पूर्वखंडः॥ ८॥ अयं स्वरसादिरसोतः

धातुशुद्धिरसाश्चैव खंडोयं मध्यमः स्मृतः॥ स्नेहपानं स्नेहविधिर्वमनं च विरेचनं॥ १०॥ ततः स्तस्नेहवलिः स्यात्तत
श्चापि निरुद्धं॥ ततश्चायुतरो वस्ति ततो नस्य विधिस्तथः॥ ११॥ धूपपानविधिश्चैव गंडुषादिविधिस्तथा॥ लेपारी
नां विधिख्यातस्ततः शोणितविश्रुतिः॥ १२॥ नेत्रकर्मप्रकारश्च खंडोऽस्यादुत्तरस्त्वयं॥ द्वात्रिंशत्संमिता आयुर्मुक्तेयं सं

मध्यमखंडः स्मृतः कथितः स्नेहपानादिज्ञानार्थमुत्तरतंत्रक्रममाह॥ ९॥ सुगममत्यन्तं॥ ग्रंथाध्यायश्च श्लोकसंख्यार्थं पद्यमाह॥
१२॥ मानेन परिमाणेन विना द्रव्यानां औषधीनां युक्तिः योजनार्थं कचिन्न जायते अतः अस्मान् प्रयोगकार्यार्थं मानं त्रसरेण्यादिमपा
उच्यते॥ तस्मान् द्विविधं कलिंगमागधं च तद्वक्ष्यति॥ परिभाषायां मोक्षे त्रसरेणुदर्शनं त्रसरेणुमाह॥ १३॥ श्रीरामायनमोक्षमः॥

साकथ्यते बुधैः ॥ षड्विंशीति निर्मरी चिरुत्पद्यते २

शा. टी. प्र.

४

परिमाणे लक्षणमाह ॥ ग्रंथांतरात् जालांतरगते सूर्ये यत्संक्षेपे रजः । तस्य त्रिंशं शतो भागः परमाणुस उच्यते ॥ असरेणुर्वर्ष्या
यादृशी ततः मरीचिरुत्पद्यते । ततो मरीचिमाह ॥ १४ ॥ जालांतरगते सूर्ये करैर्वंशी विलोक्यते ॥ तामिः षड्विंशति निर्मरी चिरुत्पद्यते
तामिः षड्मरीचिभीराजिका भवेत् । वंशरंघ्रप्रविष्टं यद् रजस्तद्वंशीस्तस्य त्रिंशतपरमाणुनां या संख्या सा वंशीत्यर्थः ॥ राजिकायाः

षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकाणां गणितानि च ॥ अथ मागधिपरिभाषा ॥ नमानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचि
त् ॥ ततः प्रयोगकार्यार्थमानमत्रोच्यते मया ॥ १४ ॥ असरेणुर्वर्ष्यैः प्रोक्तस्त्रिंशतापरमाणुभिः ॥ असरेणुस्तु पर्या
येर्नाम्ना वंशी निर्गद्यते ॥ १५ ॥ जालांतरगते भीनु करैर्वंशी विलोक्यते ॥ षड्विंशति निर्मरी चिरुत्पद्यते तामिः षड्विंश
राजिका ॥ १६ ॥ तिसृभिरीजिकाभिश्च सर्वपः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवोद्यसर्वधैः प्रोक्तो गुंजास्यानञ्चतुष्टयं ॥ १७ ॥ श्रीः

सर्वप उद्भवत्वात् सर्वपमाह ॥ १५ ॥ तिसृभिः राजिकाभिः सर्वपः अष्टसर्वधैः यवः तच्चतुष्टयं गुंजा ॥ यवगुंजातो माषटंकप्रमाणमाह ॥
१६ ॥ षड्विंशति राजिकाभिः माषः स्यात् । स एव हेमधानकश्चतुर्भिर्मरीचैः शणः स एव धरणः स एव टंकः शणपर्यायः टंकात् कोलमाह
॥ १७ ॥ श्रीरामः ॥

शिव

४

टंक इति पूर्वधरणपर्यायः तद्व्यं टंकद्वयं कोल उच्यते स एव कोलः पर्यायशब्देन सुदृः सः उच्यते वटकश्चोच्यते द्रक्ष्यन्निगद्यते इति
कोलाः ॥ कर्षप्रमाणं तस्य पर्यायं आह ॥ १८ ॥ कोलद्वयं च कर्षस्यात् ॥ कोलद्वयं च कर्षः स्यात् ॥ कोलद्वयो टंकं चतुष्टयानां स्यात् कर्षः ॥ पाणि
श्लोकः उल्लंघनं ताः कर्षपर्यायवाचकाः कर्षार्धपलं तस्य पर्यायं आह ॥ २० ॥ कर्षाभ्यां द्वाभ्यां अष्टटंकानां ॥ अर्धपलं च तदेव युक्तिः अ

षड्विंशति राजिकाभिः स्यान्माषको हेमधानको ॥ माषे चतुर्भिः शणः स्यात् धरणः सन्निगद्यते ॥ १८ ॥ टंकस एव
कथितस्तद्व्यं कोल उच्यते ॥ सुदृः सो वटकश्चैव द्रक्ष्यन्निगद्यते ॥ १९ ॥ कोलद्वयं च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पा
णिनामिका ॥ अक्षः पंचुः पाणि तलं किंचित्पाणिश्च तिरुक् ॥ २० ॥ विडालपरकं चैव तथा षोडशिका मता ॥ कर
मध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २१ ॥ उल्लंघनश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥ स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शु
क्तिरष्टमिका तथा ॥ २२ ॥ ॥ २२ ॥

ष्टमिका चैव युक्तेः प्रमाणं तस्य पर्यायं आह ॥ युक्तिः ॥ द्वाभ्यां पलं त्रयं पलात्प्रसृतीमाह ॥ द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतिर्त्रयासाह त्रिंशतटंका
नां भवति ॥ पर्यायशब्देन प्रसृतिरेव प्रसृत इति निगद्यते प्रसृते रंजलिका माह ॥ २३ ॥ प्रसृतिभ्यां द्वाभ्यां अंजलिः स्यात् ॥ २२ ॥ ॥ २२ ॥

रा. टी. प्र.

संजलिश्चतुषष्टिकानां भवति स एवांजलिः। पर्यायशब्देन कुडवः अर्धशरावश्च अष्टमानं च स एव कुडवाभ्यां च मानिका॥ द्वाभ्यां
कुडवाभ्यां मानिका भवति॥ अष्टविंशति उत्तरशतकां कानां मानिका तस्याः पर्यायमाह॥ २३॥ मानिका पर्यायवाचकः शराव अष्ट
पलं च शरावात्प्रस्थमाह॥ द्वाभ्यां शरावाभ्यां प्रस्थं भवेत्॥ प्रस्थः षट्पंचाशदुत्तरद्विशतं कानां प्रस्थादाढकमाह चतुः प्रस्थे दाढकं
भवेत्॥ चतुर्विंशोत्तरसहस्रं कानां माढकं तदेव भाजनं कंसपात्रं च चतुः षष्टिपलश्चेति कंसपात्रे इति पाठः कंसं च पात्रं च कंसपात्रे
शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्नं च तुर्थिका॥ प्रकुंचपोडशी विल्वं पलमेव प्रकीर्त्यते॥ २३॥ पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृत
श्च निगद्यते॥ प्रसृतिभ्यां संजलिः स्यात् कुडवोर्द्विशरावकः॥ २४॥ शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः चतुः प्रस्थे स्तथा दाढकं॥ भाजनं
कंसपात्रं च चतुः षष्टिपलश्च सः॥ २५॥ अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका॥ शरावोष्टपलं तद्वत् ज्ञेयमत्र विच
कंसं भिन्नं भिन्ना तया च बोधे वशतस्त्रोक्तं॥ कंसहरीतकी पाठः कंसपादसमूलज इति मनुभाजनं। पात्रं चोक्तं कथं पुनरुच्यते एकार्थानुवाचि
नो शब्दानां न तु नर्दः आढका तद्गोणं तत्पर्यायमाह॥ २६॥ चतुर्भिर्दाढकैर्द्रोण उच्यते स द्रोणः षट्पलवत्युत्तरचतुः सहस्रं कानां भवति स
एव द्रोणः पर्यायशब्देन कलसः नल्वणः अर्मणः उन्मातघंटराशिश्चेति द्रोणात्सर्वपर्यायद्रोणी एतवाह॥ २५॥ द्वाभ्यां द्रोणाभ्यां शर्पकुंभौ भवे
ति

शिव

सः शर्पकुंभश्च द्वाधिको न विंशो भारश्च सहस्रं कानां भवति॥ चतुः षष्टिशरावकः स च द्वाभ्यां शर्पाभ्यां द्रोणी भवेत्॥ सा द्रोणी त्र्यधिका
च विंशोत्तोत्तरपोडशसहस्रं कानां भवति। सः पर्यायशब्देन अत्र बाहोभिन्नः गोणी भिन्नानवाहो गोणी इत्येकपदं। तथा चामरसिंहः॥
अस्त्रियामाढकं द्रोणः खारीवाहो न कुंचकः। कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणाः पृथक् पृथक्॥ २६॥ ३८॥ द्रोण्यः खारी तत्पर्यायमाह॥
२६॥ सक्ष्मबुद्धिभिः पुरुषैः द्रोणी चतुष्टयं खारी कथिता सक्ष्मबुद्धिभिः॥ चतुः सहस्रपलिका षट्पलवत्यधिका च सा। सक्ष्मबुद्धिभिः पुरु

चतुर्भिर्दाढकैर्द्रोणः कलशेन तत्त्वोर्मणः॥ उन्मानं च घटोराशिर्द्रोणः पर्यायसंहितः॥ २७॥ द्रोणाभ्यां शर्पकुंभौ च चतुः
षष्टिशरावकाः॥ शर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता॥ २८॥

यैः द्रोणी चतुष्टये खारी कथिता स्य खारी चतुष्टयद्रोणानां षडत्रिकत्रपंचाशतुं शतोत्तरपंचषष्टि सहस्रं कानां भवति॥ २९॥ ५२॥ ३६॥
सेवखारी पर्यायशब्देः षट्पलवत्यधिका चतुः सहस्रपलिका उच्यते खार्याभारः प्रमाणमाह॥ २७॥ पलशतं तु लाज्ञेया॥ तत्पलं बो
डशशतं कानां भवति॥ एषः सर्वत्र निश्चयः ननु माषादारम्य खारी पर्यायानां भवति॥ एष सर्वत्र निश्चयः॥ तं क्रमादुद्धृतमानमुक्तं

शा. टी. म.

६

तदंतेभारस्यहीनंमानंतदंतेतुलयाहीनंतकथंयुक्तमः सः उच्यते। यंश्चकृन्मतेतुमाषादरभ्यखारीपर्यंतमेवमानंपरमितं। भारतु
लामानंतुअनुक्तत्वात्। क्षिप्रंज्ञेयंयंज्ञानार्थंअतोमेउक्तं। संख्यापरिमाणंपद्यंमाषटंकेत्यानांखारीपर्यंतं। अतोतदोषः तदेवाह
॥२८॥ एतेमाषादयःखारीपर्यंतंयथोत्तरचतुर्गुणोद्गयाः चतुर्मीषाणांरंकचतुःष्टंकातांकर्षःचतुःकर्षाणांविल्वंपलंचतुर्विल्व

द्रेणीचतुष्टयंखारीकथितासूक्ष्मबुद्धिभिः॥ चतुःसहस्रपलिकाषण्वत्यधिकावसा॥ २९॥ पलानांद्विसहस्रं
तुभारएकःप्रकीर्तितः॥ तुलापलशतंज्ञेयासर्वत्रैवेयनिश्चयः॥ ३०॥ माषटंकाक्षविल्वानिकुडवःप्रस्थमा
ढकं॥ राशिर्गोणीस्वारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा॥ ३१॥

मीकुडवःचतुर्कुडवानांप्रस्थःचतुःप्रस्थानामाढकंचतुराढकानांराशिःनत्वणपर्ययःचतुर्णांराशीनांगोणीचतुर्गोणीनांखा
रीसाखारीषोडशमणानांभवतिपरिमाणेद्वाद्विष्टुक्द्रव्याणांसममेवमानंनाधिकं॥ प्रस्थादरभ्यद्विगुणंभवतीत्याह॥ प्रस्था
दिमानमारभ्याद्विगुणंतद्वाद्विलक्षणमाह॥ ३०॥ तुलाषड्गुणमानंनास्तीतितराह॥ ३१॥ श्रीमत्सीतारामचंद्राभ्यानमोतमः॥

शिव
६

सुगमंदेशंतरमानज्ञानार्थंकुडवप्रमाणमाह॥ ३२॥ एषपूर्वदेशव्यवहारःस्यएमन्यत्। यदोषधंप्रथममुच्यतेतन्नामैवसयोगए
तद्दर्शनार्थंपद्यमाह॥ ३३॥ सुगमं। इतिमागधपरिभाषावहतीमागधपरिभाषामभिधायद्द्वस्वमंदाग्नितुल्ययोग्यांकलिंगपरि
भाषामाह॥ तत्तदोमात्राप्रमाणमुच्यते॥ ३४॥ यतोमंदाग्नयोद्गस्वाहीनसत्त्वानराःकलौमंदाग्न्याअतस्तुमात्रातद्योग्यामोच्यतेस

गुंजादिमानमारभ्ययावत्स्यात्कुडवस्थितिः॥ द्वाद्विष्टुक्द्रव्याणांतावन्मानंसमंमंतं॥ ३२॥ प्रस्थादिमानमारभ्य
द्विगुणंतद्वाद्वयोः॥ मानंतथातुलायास्तद्विगुणंचकचित्स्मृतं॥ ३३॥ मृदूक्षवेणुलोहाद्रेर्भीरुंयच्चतुरंगुलं॥
विस्तीर्णंचतयोच्चंचतन्मानंकुडवंवदेत्॥ ३४॥ यदोषधंप्रथमंयस्ययोगस्यकथ्यते॥ तन्नामैवसयोगोहि
कथ्यतेत्रविनिश्चयः॥ ३५॥ इतिमागधपरिभाषा॥ स्थितिर्नास्त्येवमात्रायाःकालमग्निर्वयोवलं॥ प्रकृतिरो
षदेशोचदृष्टमात्रांप्रकल्पयेत्॥ ३६॥ श्रीः॥

तसंसमता॥ मात्रायाः॥ औषधभक्षणमात्रायाःस्थितिनिश्चलतानास्तेव
कुतःकलौमंदाग्न्यादयोनराःअतःकालाहीनृदृष्टयासूत्रसंसमतातद्योग्यामात्राप्रोच्यते। प्रकल्पयेदितिसंवधतामात्रामाहतमेव
कनीयसीमात्रांयवादारभ्यआह॥ ३६॥

द्वादशगौरसर्षपैः पीतसर्षपैः यवः प्रोक्तः यवद्वयेन गुंजा स्यात् त्रिगुंजो वध्नवला नंतरं माषदं कमाह ॥ ३७ ॥ सुगमं टंकानंतरं गद्या
ण कर्षपलप्रमाणमाह ॥ षड्भिर्मीषकैः गद्याण स्यात् ॥ दशमाधिकः कर्षः स्यात् ॥ पंचगुंजात्मको माषः षोडशमाषकाक्षद्वयमरसिं
हः तथा च ते षोडशमाषेर्पलं तच्च दशषाणमितं चतुः पलैः कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मानाः कश्चिताः इति कलिंगपरिभाषानंतरं
व्यनिर्णयमाह ॥ ३८ ॥ हीति ॥ निश्चयेन विदुंग कृष्णाभ्यां विना तथा गुडधान्याज्यमाक्षिकैर्विना अखिलकर्मसु न वान्ये वद्व्याणियो ज्ञानी

यतो मेदाग्नयोद्ग्राही न सत्त्वानराः कलौ ॥ अतस्तमात्रात योग्या प्रोच्यते सुतसंमता ॥ ३७ ॥ यवोद्वादशभिर्गौ
रसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवद्वयेन गुंजा स्यात् त्रिगुंजो वध्नमुच्यते ॥ ३८ ॥ माषो गुंजा भिरष्टाभिः सप्तभिर्वी भवे
वैत्तचित् ॥ स्याच्चतुर्मीषकैः शाणः सन्निकः टंक एव च ॥ ३९ ॥

विहंगादीनि तु पुरातनान्ये व कृष्णापि पयसी आज्यं घृतं रोगउन्मादादौ पुरातनस्यैव विहितत्वात् ॥ न आरोग्ये पुरातनं तत्र सद्यस्क
रमेव गुणदं माक्षिकं मधुगुडूच्याद्या आद्री एव योज्या न द्विगुणा एतत्प्रमाणार्थं पद्यमाह ॥ ३९ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥

शिव
७

सर्वकर्मसु कीदृशं द्रव्यं योज्यं तदाह ॥ शुक्लं तथानवीनं द्रव्यं औषधं सकलकर्मसु योज्यं ॥ आर्द्रं द्विगुणं सुंज्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ गुडू
च्यादिनवीना ॥ अनुक्तकालमात्रागमात्रेषु कदा किं कार्यं तदाह ॥ ३९ ॥ औषधमक्षणार्थमनुक्ते काले प्रभातं स्यात् ॥ अंगे औषधं अंगे

गद्यानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाधिकः ॥ चतुः कर्षैः पलं प्रोक्तं दशषाणमितं बुधैः ॥ ४० ॥ चतुः पलैश्च कुडवं प्रस्था
द्याः पूर्ववन्मानाः ॥ कलिंगमागधं चेति द्विविधं मानमुच्यते ॥ कलिंगमागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ॥ ४१ ॥ इति कलिंग
परिभाषा ॥ न वान्ये वह्नियो ज्ञानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ॥ विना विदुंग कृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ ४२ ॥ गुडूची कु
टजो वासा कृष्णोदंश्च शतावरी ॥ अश्वगंधा सह च रोशतपुष्पाप्रसारिणी ॥ ४३ ॥ चूर्णस्नेहा सवातेसा मायष्यश्चंदनादि
ता ॥ कषायशेषयोश्चात्र युज्यते रक्तचंदनं ॥ प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणानैव कारयेत् ॥ शुक्लं नवीनं यत्तद्रव्यं यो
ज्यं सकलकर्मसु ॥ ४४ ॥ आर्द्रं च द्विगुणं सुंज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ॥ कालेनुक्ते प्रभातं स्यादंगेनुक्ते जरा भवेत् ॥ ४५ ॥

नुक्ते जरा स्यात् अनुक्ते माने परिमाणे साम्यं स्यात् ॥ पात्रे औषधमक्षणार्थं अनुक्ते मन्मथं पात्रे स्यात् ॥ पुनरुक्ते औषधे किं कर्तव्यं तदे

॥ ४५ ॥

यस्मिन् योगे चूर्णो दो एक मयोषधं पुनरुच्यते ॥ मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्व्यंत त्वदर्शिभिः ॥ तद्व्यं औषधे तत्त्वदर्शिभिः वैद्यैर्मानतः द्विगुणं प्रोक्तं ॥ रक्तं चैतं चंदनं कस्मिन् योगे तदाह ॥ ५ ॥ चूर्णो दो लेपांताश्चैतं चंदना न्विताः सुस्तरा मासः रक्तचंदनमेव युज्यते स्नेह घृत तैलादि ॥ औषधीनां तथा चूर्णो दो नो कदा स्वगुणात् हीनवीर्यत्वं भवतीत्याह ॥ वर्षात् ऊर्ध्वं तद्रूपं औषधं हीनं भवेत् ॥ वर्षात्संवत्सरात् परं हीनत्वं हीनगुणं नैवे ॥ तथा गुटिकादि वत्सरात्परं ॥ घृत तैलाद्या हीनवीर्याः स्युः किं भूता घृत तैलाद्याश्चतुर्मासाधिकाः चत्वारो मासा अधिका एषु ते च

मानेनुक्ते च साम्यं स्यात्सात्रेनुक्ते च मन्मथं ॥ एकमयोषधं योगे यस्मिन् मत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥ मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्व्यंत त्वदर्शिभिः ॥ चूर्णो स्नेहा सवालेहाः प्रायसः चंदना न्विता ॥ कषायस्नेहयोश्चात्र युज्यते रक्तचंदनं ॥ गुणहीनं भवेद् ऊर्ध्वं तद्रूपमोषधं ॥ ४६ ॥

तुर्मासाधिकाः षोडशमासादित्यर्था यं शान्तरे च ॥ घृतादीनां षोडशमाशिका मया चोक्ता ॥ तथा च आत्रयेण नारायणदिनैलेषुकल्याणादि घृतेषु कुटजाद्यवलेहेषु वीर्यं षोडशमासिकमिति अन्य एव माहुः ॥ स्नेहपक्वमपक्वं वा चिरस्यापि गुणाधिकं न तत्कथं उच्यते ॥ अत्र स्नेहशब्देन तैलमुच्यते ॥ तदुक्तं पथ्या पथ्यो घृतमंदात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ॥ तैलपक्वमपक्वं वा चिर

शिव

स्यापि गुणाधिकं ॥ हीनाः स्युर्घृत तैलाः चतुर्मासाधिका इति ॥ यदुक्तं ॥ तद्व्यं जनविषये ते यं यत्रैवनेत्रेण उन्मादादौ यतः पुरातनमेवोक्तं ॥ यदुक्तं यो यो न्नमेवाज्यं भोजने तपने श्रमे ॥ इति सर्पिः पुराणं विमलं त्रिदोषतिमिरा पदं ॥ अतो न दोषः ॥ औषधस्तथा आसवाधातवः कियत्कालपरे तं गुणद्वयं तदाह ॥ लघुपाकः औषधः वत्सरात्परं निर्वीर्यस्युः आसवाधातवोरसाः पुराणा एव गुणैर्युक्ता स्युः लघुपाको एषां तादृशी त की गुडूच्यादयः तथा सुषुते ॥ सर्वाण्येव सक्षीराणि निर्वीर्यवन्ति तेषामसंपत्तावनतिक्ता तवत्सराण्यादृती ॥ सक्षीराणि सरसानि वीर्यवन्ती

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वं मुच्यते ॥ हीनत्वं गुटिका लेहो लभेते वत्सरात्परं ॥ ४७ ॥ हीना स्युर्घृत तैलाद्याश्च तुर्मासाधिकास्तथा ॥ औषधो लघुपाकाः स्फु निर्वीर्या वत्सरात्परं ॥ ४८ ॥ पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवाधातवोरसाः ॥ व्याधेर्युक्तं यद्व्यंगणे क्तमपि तत्त्यजेत् ॥ ४९ ॥

धातवस्वर्णपारदादयः रसाज्वरा कुशादयः ॥ ४८ ॥ व्याधेर्युक्तस्य लेअन्यदेयमेतदर्थं पद्यमाह ॥ ४८ ॥ गणे अनुक्तं गणानुक्तमपि तत्र चेत् ॥ युक्तं तदा अनुक्तमपि योजयेत् ॥ ४९ ॥ इति युक्ता युक्तविचारः ॥ उष्णशीतद्रव्यज्ञानार्थं भूमिप्रविभागीयामाह ॥ विंध्यशैलाद्याः पर्वताः आग्नेयाः हिमगिरिपर्वतः सौम्यः सोमगुणप्रधानः शीतलद्रव्यार्थः ॥

अतस्तद्वैषधानितज्ज्ञानितज्ज्ञानिहेतुमिः उवाच ॥ तदनुकूलानि शीतोष्णगुणमुक्तानि स्युः ॥ ५० ॥ पर्वतेतरस्थलेष्वपि औषधोभ
वन्ति तदर्थं पद्यमाह ॥ अन्येष्वपि वनेषु उपवनेषु यानि औषधानि प्ररोहन्ति तानि प्रातः शुचिर्भूता सुमनाः सन गृहीयात् सुवासरे उत्तमदि
वसे ॥ ५१ ॥ केन विधिना औषधं गृह्यते तदर्थं पद्यमाह ॥ मोनीमोनमुक्तः सुमान आदित्यसन्मुखः भूत्वा शिवं हृदि नमस्कृत्य उत्तराश्रितं साधा

अनुक्तमपि युक्तं यद्योजयेन्न तदुपः ॥ ५२ ॥ इति युक्तमुक्तविचारः ॥ आग्नेयाविंजशेलाद्याः सोम्यो हिमगिरिर्म
तः ॥ अतस्तद्वैषधानि स्युरनुकूलानि हेतुमिः ॥ ५१ ॥ अन्येष्वपि प्ररोहेति वनेषु उपवनेषु च ॥ गृहीयात्तानि सुमनाः
शुचिः प्रातः सुवासरे ॥ ५२ ॥ आदित्यसन्मुखो मोनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ॥ साधारणधराद्रव्यं गृहीयादुत्तराश्रितं ॥

५३ ॥ बाल्मीककुक्षितान् पश्यन् शनोषरमार्गजाः ॥

राधराद्रव्यं औषधं गृहीयात् सुश्रुता साधारणभूमितक्षणमाह ॥ सर्वत
क्षणसंपन्ना भूमिः साधारणरमता ॥ द्रव्याणि यत्र यत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ वाग्नेदेवा धन्वसाधारणे देशे समे सन्नतिनेऽप्युच्यते ॥ इत्युक्तं ध
नोमरुदेशः समानो मरुपन्नो द्रव्यमरः ॥ ५२ ॥ साधारणभूदेशे द्रव्यस्य लजा तस्यैष धान्यप्रशान्त्य तदर्थं पद्यमाह ॥ ५३ ॥ बाल्मीकारिजा

शिव

९

तद्वैषधस्य ज्ञानेन तादृकाः कार्यसिद्धिदानवत्कीकं जंतुमृगमं कुक्षितं कर्तव्यं ॥ आनपं वहुन लब्धानं ॥ अज्ञानं राहणं ॥ ऊरु रं ऊमर
भूमिः यत्र बहुलारः मार्गपंचाः जंतुनामावहिरग्निः हीमंतु पारंतत्वासा एताः कार्यसिद्धिदान ॥ ५३ ॥ कस्मिन्नर्थे कस्य काले ज्ञा औषधं
नाहं तदर्थं पद्यमाह ॥ ५४ ॥ शरदकाये अखिलकार्ये सरसं औषधं ग्राह्यं ॥ विरेकवमनार्थं वसंतं मधे समाहरेत् विधिः ॥

जंतुवह्नि हिमजातौ यधः कार्यसिद्धिदाः ॥ ५४ ॥ शरदः खिलकार्ये ज्ञाहं सरसमौषधं ॥ विरेकवमनार्थं च वसंते
च समाहरेत् ॥ ५५ ॥ अतिस्फूर्जतं यासुता सांग्राह्या त्वेषु धैः ॥ गृहीता स्तस्मूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥
॥ ५६ ॥ न्यग्रोधादेस्त्वोग्राह्या सारः स्वाह्नीजकादितः ॥ तालीसादेऽप्यपत्राणि फलं स्यान्निफलादितः ॥ धा
तु क्वादेऽप्यपुष्पाणि सुहादेः क्षीरमाहरेत् ॥ ५७ ॥ इति श्री शाङ्गधरे सूत्रस्थाने परिभाषाध्यायः ॥ २ ॥

नयेत् ॥ ५४ ॥ स्फूर्जसस्मान् औषधीनां यदंगं गृह्यते तदर्थं पद्यमाह ॥ ५५ ॥ युगमं ॥ न्यग्रोधादीनां किं ग्राह्यं तदर्थं पद्यमाह ॥ ५६ ॥ न्यग्रो
धो वटः तदादीनां त्वोग्राह्याः बीजो विजयसारस्तदाहेः सारः त्रिफलादितस्त्रिफलादेः फलग्राह्यं ॥ ५७ ॥ बुधः पंडितः प्रायशः अतिशयेन मे

पञ्चशेगानुक्कलसकल

श्री. टी. प्र.

मौषधं भाने अभ्यवहरेत् मक्षयेत् विशेषतः कृष्णान् प्रातः अभ्यवहरेत् तत्र मेदस्तु दर्शितः ॥ तत्रास्मिन्मे यज्वनस्य कालो मेदः कालविशेषतः । तथा च न हरेत् । मक्षया दिवसाच कालो मेयज्ञयोगकृत् । तमेव प्रपंचयति ॥ १॥ सायंतने च मुहुश्चापितथानिशी ॥ नृणां मनुष्याणां मेयस्य ग्रहणे औषधउपादाने पंचविधः कालो ज्ञेयः । तमेव दर्शयंति । किञ्चित्सूर्योदये जाते प्रथमः । तथा दिवसभोजने मध्याह्ने द्वितीयः कालः सा

मेव त्वमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ॥ कदाचान् बुधविशेषेण तत्र मेरुस्तु दर्शितः ॥ १॥ ज्ञेयः पंचविधः कालो मेघज्यग्रहणे नृ
णां ॥ किंचित्स्वर्गोदये जाते तद्वाहिवसभोजने ॥ २॥ सायंतने भोजने च मुहुर्वापितवानिति ॥ प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवम
नार्थयोः ॥ ३॥ रात्रिस्वनर्थे च मेघज्यं प्रजाते तत्समाहरेत् ॥ एवं स्यात्प्रथमः कालो मेघज्यग्रहणे नृणां ॥ ४॥ श्रीरामायनमः ॥

नन्तेनेमेजनेतृतीयः कालः सुहुः वारंकरमितिचतुर्थकालाः निशिरात्रौ संध्याकालादूर्ध्ववाजीकरणसंजनदोषपाचनादौ निश्येवविहितत्वात्। पाचनं निशिहीयते इति उक्तं तत्रापंचमः इति पंचमकालसमयः। अथ प्रथमकालमाह। प्रायेत्यादि॥३॥ एवं ज्ञात्वा ममः कालो न पञ्चगृहणे नृणां॥ प्रायः अतिशयेन पित्तकफोद्रेके॥ पित्तकफाधिके तथा॥

विरकवमनाद्ययोः। तत्रालेखनार्थं कुर्वीकरणे मेदो गच्छेयत्। मैष जंतु प्रभाते खादरेत्॥ द्विप्रभक्तलः॥ अथ द्वितीयकालः॥४॥ अपने गुदस्थे वायो विगुणे सति मैष ज्यं मध्याह्ने भोजनाग्रे प्रशखते। द्वितीयो काल मध्याह्नद्वितिसर्वत्र प्रयोज्यं॥ अरुचौ सत्त्वा विन्नभोज्यैः सह रुचि रं प्रोषधमिन्नं अन्नयुक्तं यथा स्यात्तथा आहरेत् भक्षयेत्। विन्नभोज्यैः तीताजं जनेः विगुणे दृष्ट्या दिनाच्च द्वितीयकालमाह॥ समांनवातेनाभि

इति ब्रह्मसूक्तः ॥ अथानेविगुणेवातेभोजनाग्रेप्रशस्यते ॥ अरुचौचित्रमोज्यैश्चमिश्रंरुचिरमाहरेत् ॥ ५ ॥ समा
नवातेविगुणेमंदाग्रेवग्निदीपनं ॥ दद्याद्भोजनमध्येचभैषज्यंकुशलोमिषक ॥ ६ ॥ व्यानकोपेचभैषज्यंभोजनांतेस
माहरेत् ॥ हिक्काक्षयककंठेषुपूर्वमंतेचभोजनात् ॥ ७ ॥ श्रीमत्तीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

स्यैवायं विगुणसतिकुशलो भिषक् संदेहो अग्निदीपनं भैषज्यं भोजनमध्ये दद्यात् । व्यानकोपे च त्याहीना द्वितीयकालमाह ॥ ६ ॥ एवं द्वितीयः
कालश्च प्राक्तं भैषज्यं औषधं भोजनं ते भोजनां मध्ये समाहरेत् । हिक्का हि पुमस्तु भोजनात्पूर्वं अंते च योजयेदिति संबंधः ॥ आक्षेपकं कं यो वा
तं रोगो एवं द्वितीयः कालो भैषज्यं कर्मणि प्रोक्तः भैषज्यं विगुणे पाने दद्यादिति स्थितिः प्रोक्तेः । इति द्वितीयकालः । उदानवाते कोपे तथा व्यानवाते

सांध्यभोजने मेघं देयमिति ह्यभ्यां लोकाभ्यां तृतीयकालमाह ॥७॥ उदने कुपिते वा ते सखरभंगादि कारिणि ॥ प्राणे प्रदुष्टे इत्यादिना पितृतीयकालमाह ॥८॥ प्राणे प्राणवाते हृदि स्ये प्रदुष्टे सति सांध्यस्य मुक्तस्योते प्रायशो बहुत्वेन धीरेः ॥ औषधं दीयते इत्यमे तृतीयः कालस्यात् ॥ मुहुर्मुहुर् इत्यादिना चतुर्थकः ॥ तद्वृद्धिर्बुद्ध्या

एवं द्वितीयकालश्चोक्तो मेघज्यकर्मणि ॥ इति द्वितीयकालः ॥ उदने कुपिते वा ते सखरभंगादि कारिणि ॥८॥ ग्रासग्रा सांतरे देयं मेघज्यं सांध्यभोजने ॥ प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य मुक्तस्योते च दीयते ॥९॥ औषधं प्रायशो धीरेः कालो यस्या न्नितीयकः ॥ इति तृतीयकालः ॥ मुहुर्मुहुश्च तद्वृद्धिर्बुद्ध्या श्वासगरेषु च ॥

अत्र सहितं मेघजं मुहुर्मुहुर् इत्यादिति चतु

र्थकालः तद्वृत्तान्न रं विषं चतुर्थकालः ॥ ऊर्ध्वजंतु विकारेषु इत्यादिना पंचमकालमाह ॥९॥ इत्यमे पंचमः कालः प्रोक्तो मेघज्यहेतवे ॥ ऊर्ध्वजंतु विकारेषु तत्रालेखने वृंहणे निशि रात्रौ सांध्यकालादूर्ध्वं अनन्तं अंतात् रहितं पाचनशमनं च यत् ॥ मेघजं दीयते लोके पंचमकालः मेघजहेतवे प्रोक्तः ॥ ऊर्ध्वविकारेषु शिरोरोगादौ जंतु ग्रीवा नलं तस्मिन् लेखनं कृपीकरणं ॥ ॥ ॥ ॥

वृंहणं रसायनं वाजीकरणं ॥ पाचनं देयं पाचनं ॥ इति पंचमकालः ॥ पंचमकालानभिधाय द्रव्यादिकमाह ॥ द्रव्यलक्षणं तु क्रियावद्गुणवत्समवायिकारमिति ॥ एवं भूते द्रव्ये रसादयः पंचावस्थाः अवस्थानमवस्थास्थितयः प्रकीर्तिताः ॥ अथवा अवस्थाशब्दोक्तदात्री ॥ विशेषः कालिको वक्ष्यादृत्तमरः तेन द्रव्ये एकस्मिन्काले ॥ एकस्मिन्गुणे ॥ एकस्मिन्वीर्ये ॥ एकस्मिन्विपाके ॥ एकस्मिन्

सान्ने च मेघजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥ इति चतुर्थकालः ॥ ऊर्ध्वजंतु विकारेषु लेखने वृंहणे तथा ॥११॥ पाचने शमने देयमनन्तं मेघजं निशि ॥ इत्यमे पंचमः कालः प्रोक्तो मेघज्यकर्मणि ॥१२॥ इति पंचमकालः ॥ द्रव्यरसगुणो वीर्यविपाकः शक्तिरेव च ॥ संवंधेन क्रमादेताः पंचावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥१३॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

क्तिः प्रभावः ॥ एवं संवंधेन संयोगनायका संवंधेनेत्यत्र संवेदनेति यावत् ॥ तत्र संवेदने सम्यक्ज्ञाने पंचावस्थाः कथिताः ॥१३॥ अतो द्रव्यं प्रधानं बुद्धौ तपि वृद्ध्या विचारे द्रव्यमेव प्रधानं कृतं ॥ तथा वा ॥ अदृष्टि रितं द्रव्यमेव रसादीनां प्रेष्ठंते हितराश्रयाः पंचभूतात्मकं तनुक्ष्मा मधिष्ठाय जायते ॥ अथ रसाः ॥ आदौ द्रव्यरसाभिधानात् रसमाह ॥ नानाद्रव्यसमाश्रिता एते मधुरादयः पद्वसाः आख्याताः कथिताः तत्र मधुरता एते मधुरादयः ॥

द्विसितामधुद्रादि। अन्तेतिवृकवीजहरात्वेतसचुक्रादिः पदुर्लेवणदिसुसैधवादिः कदुमुंठीमरिचपिप्पल्यादिः तिक्तानि वकैरातकक
दुकादि। कषाकेहरीतकीरेधादिरसमभिधायपंचभूतेभ्योरसोत्पत्तिमाह॥१॥ धराद्यादिधराद्यादिभिर्द्वयेभूतैः क्रमात्तरसभवः मधुरादि
रसोत्पत्तिः तत्रधरंबुभ्यामधुररसोत्पत्तिः क्षमाअनलाभ्यां अन्तरसोत्पत्तिः। जलज्वलनाभ्यां पदुरसोत्पत्तिः ज्वलनाग्निः पदुर्लेवणं आकाश

मधुहोमपदुश्चैव कदुत्तिकः कषायकः॥ इत्येतत्पदुसाख्यातानानाद्रव्यसमाश्रिताः॥१४॥ रसाद्यप्रधानं वाद्रव्यं चेतीह
संशये॥ द्रव्यमेव प्रधानं हि आचार्यकेचिद्विदिते॥१॥ अवस्थानादप्यसाद्रूपं पंचेन्द्रियैर्यतः॥ प्रधानत्वादिमुख्यं हि नेतर
हेतुहानितः॥१॥ आमेपक्वेरसाभिनेद्रव्यं तेकं यतोमतं॥ रसाद्योयतो द्रव्येन द्रव्यं तेसमंततं॥१॥ धरंबुक्ष्मानलजलज्वल
नाकाशमारुतैः॥ वाय्वग्निश्चानिलेभूतद्वयेरसभवः क्रमात्॥१५॥

मारुताभ्यां कदुरसोत्पत्तिः मरुतोवायुः वायुग्निभ्यां तिक्तरेव
रसः। क्षमाअनलाभ्यां कषायरसोत्पत्तिः क्षमापृथ्वीद्रव्यस्य पंचभूतात्मकत्वेपि वाय्वग्नेभूतैर्मधुरादिरसोद्भवः। तत्तद्विर्यैरस्यते आसाद्येत
इतिरसः मधुराद्वर्तितरसनिरुक्तिः केनरसेनकस्यदेषस्यशान्तिर्भवतिकोवद्वेतद्व्याह॥१५॥ ॥१५॥ श्रीनत्तीतारामचंद्राभ्यां नमः॥

शिव

१२

धरादीनां गुणादयः क्रमात्गुणाः स्मृताः कथिताः तत्रधरापृथ्वीतस्यागुरुगुणः अंबुजलस्य स्निग्धगुणः वह्निस्तीक्ष्णगुणः पव
नस्य वायो रूक्षगुणः। योम आकाशस्य लघुगुणः। एषेवगुर्वीदिगुणेषु अन्येगुणसंचया अंतर्भवन्ति। अंतर्भूता भवन्ति। इतिगु
णाः। गुणानुक्ता वीर्यमाह॥१७॥ प्रथमः अतिशयेन उल्लंघ्य शीतं चेति वीर्यं द्विविधं भवति। तद्वीर्यं द्रव्याश्रयं॥ द्रव्यमेव आश्रय

तत्राद्यां मारुतं प्रतित्रयः स्निग्धादयः कफं॥ कषायतिक्तमधुरः पित्तमन्येतु कुर्वते॥ इतिरसाः॥ गुरुः स्नि
ग्धश्च तीक्ष्णश्च रूक्षो लघुरिति क्रमात्॥ धरंबुवह्निपवनयो म्ना प्राप्ता गुणाः स्मृताः॥१६॥ एषेवांतर्भवन्त्य
न्येगुणेषु गुणसंचयाः॥ इतिगुणाः॥ वीर्यमुल्लंघ्य शीतं प्राप्य शो द्रव्यसंश्रयं॥१७॥ यत्सर्वमग्निषोमीयं
दृश्यते भुवनत्रय॥ अत्रैवांतर्भवित्वं विधीयते विधीयते निच॥१८॥

यस्यानंयस्य यत्। यस्यात्सर्वं भुवनत्रयं अ
ग्निषोमीयं दृश्यते। अग्निमयं सोममयं च॥ आग्नेयस्य रजसः। सोममप्यस्य वीर्यस्य। यान्यन्या अष्टविधानि वीर्याणि सान्यत्रैव
द्विविधवीर्यं भवन्ति तदुक्तं॥ सुश्रुते। तद्वीर्यं द्विविधमुल्लंघ्य शीतं चाग्निषोमीयत्वाद्वागतः। केचिदष्टविधमाहुः उल्लंघ्य शीतं स्निग्धं
रूक्षं विशदं पिच्छलं मृदु तीक्ष्णं चेति॥ इति वीर्यं॥१८॥

मिष्टतयापदुर्लवणः। मधुरं पच्यते। नधुरं कृत्वा पच्यते॥ मधुरमम्लं रसत्रक्रियाविशेषणत्वात्। न पुंसके। आम्लमाम्लमेव पच्यते। प्रायशः कषायकटुतिक्तानां पाकः कटुरेव स्यात्। मधुरादेकस्य दोषस्य कोपो भवतीत्याह॥ १९॥ मधुरात् मधुररसात् श्लेष्मा जायते। अम्लात् अम्लरसात् पित्तं जायते। कटुकात् कटुकरसात् वायुः जायते एतानि कर्माणि विपाकतः जायते॥ अनुकेचित्प्रतिरसं पाकमिच्छंतिके निम्नि निधमिच्छंति। मधुरमम्लं कटुकं चेति रसत्रयसम्पत्॥ आगमेद्विविध एव पाको मधुरकटुकश्च तयो

इति वीर्यं॥ मिष्टः पदुश्च मधुरमम्लो म्लं पच्यते रसः॥ कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः॥ १९॥ मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लञ्च जायते॥ कटुकाज्जायते वायुः कर्मान्ये तानि पाकतः॥ २०॥ जाठरेणे सुसंयोगात् यदुदेति रसांतरं॥ रसानां परिणामो ते स विपाक इति स्मृतः॥

मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति॥ तत्र च ध्रिवा एते वाक्काष्णनो द्वे विधं भवति गुरुता लघुता च गुणसाधर्म्यात्। एध्रिवा पः श्वगुर्व्यः॥ शेषानीति लघूनि तस्माद्विविध एव पाकः। सुश्रुतमते। वातप्रपित्त एतौ च गुरुपाकः प्रकीर्तिताः। लघुपाकः कफघ्नस्यादिति धनं तरेर्वचः॥ १९॥ यदेवेतद्वि सुश्रुतेण प्येवं कथमु

कं। मधुरश्चा म्लपाकः। मधुपित्तकरं गुरुः। उल्लसकुलस्याः

पाके म्लः कफपित्तकरः स्मृताः॥ १९॥ तत्राच्यते॥ अम्लकारित्वसामर्थ्यादम्लपाकावुक्तौ नार्थो म्लपाकत्वेनेति चट्टः धनं तरेरिते द्विविध एव पाकः मधुरः कटुकश्चेति। चरके त्रिविध एव स्वीकृतः तदुक्तं। घृतक्षीरादिमधुरमम्लो म्लं पच्यते रसः। कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः॥ १९॥ शार्ङ्गधरेण पिचरकवाग्भट्टमतं स्वीकृतं तथा च विपाकलक्षणं। तत्राच सुश्रुते। आम्लम्लिकफलेषु केयशेव खलु पूर्व रसस्तिरोभावात्। प्रादुर्भवेद् रसोऽन्यः परिमो न्यस्तथाहारेन तुरसस्य रसांतरेण परिणामश्चेत्तर्हि आम्लस्याम्लः

इति पाकः॥ प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचः स्वरसादिभिः॥ समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनं॥ २१॥ २१॥ २१॥

मधुरस्य मधुर एव कथं। तत्राचोक्तं। पच्यते म्लरसश्चामलमिति मोक्तं चुरावुधेः॥ अवागतं यथा दुग्धं मधुरं मधुतां व्रजेत्। शालिमुद्रादयः कीर्णाः प्रकृतिं न त्यजंति हि। तथा चात्रेये। स्वादुः पदुश्च मधुरमम्लो म्लं पच्यते रसः सुश्रुतमते आम्लपाक एव नास्ति। इति धनं तरेरिते मोक्तं पाको म्लो नास्ति कुत्रचिदित्युक्तं। मधुरस्य मधुर एवेति स्वभावः॥ इति विपाकः॥ अत्र शक्तिः॥ शक्तिः प्रभावः विपाकमुक्त्वा प्रभावमाह॥ २०॥ क्वचित्तु केवलमेव न द्रव्यं प्रभावात् कर्म कुर्यात्। यथा सहदेवी जटा शिरोवद्धा ज्वरं हंति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शा.टी.प्र.

१४

तद्वत्। गंगांतेरेहिताहितमेदं द्विविधः प्रभावः। तत्राह। द्रव्याणां सर्वेषु प्रमः प्रभावोस्ति हिताहितः। हितावेतिकेयांचिदहितोवा
पिकेवलः। शिलाजित्त्वमग्रादीनां प्रभावोहित एव तु। अहितः सर्वेषु शक्येतावा मकमूलके॥२१॥ द्रव्याश्रित्येन रसादीनां स्वस्व
कर्मणि गुणोत्कर्षमाह॥२२॥ द्रव्यं आश्रित्य ये रसादयस्ते स्वस्वकर्म प्रकुर्वन्ति। क्वचित् रसः स्वकर्म करोति। क्वचिद्गुणः स्वकर्म

क्वचित्कुकेवलद्रव्यं कर्म कुर्वन्ति प्रभावतः॥ ज्वरहंति शिरोवध्वा सह देवी अरुणमा॥२३॥ इति प्रभावः॥ क्वचिद्रसो गुणो
वीर्यविपाकः शक्तिरेव च॥ कर्मस्वस्वप्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः॥२३॥ इति द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकप्रभा
वाः॥ चयकोपसमायस्मिन् रोषाणां संभवन्ति हि॥ क्रतुषट्कतदाख्यातं रवेराशेषु संक्रमात्॥२४॥

स्वकर्म करोति॥ क्वचिद्गुणः स्वकर्म करोति। क्वचित्शक्तिप्रभावः स्वकर्म करोति। इति द्रव्यरसगुणवीर्यप्रभावाः॥२३॥ यस्मि
न् क्रतुषट्के रोषाणां वातपित्तकफाणां चयकोपशमं भवन्ति तदेवं क्रतुषट्कां शिथिरादिषु मेवादिषु रवेः संक्रमात् आख्यातं द्
हानी वातादीनां च पाद्यार्थे मेवादि राशेषु तुल्यशणमाह॥२४॥ मेघतृषो एतौ द्वौ शीघ्रीप्रः प्रोक्तः कथितः। ननु सुश्रुते वर्णयः

करोति। क्वचिद्गुणं

प्राचिन्ताश्रयमुक्ता।

शिव
२४

अत्र मेवां द्योवसंतास्तकथं। अत्र दोषेषु वातस्यैव प्राधान्यात्। ग्रीष्मे च यत्वाच्च तस्मै वादावभिधानं॥ अतो न रोषः। यत्तु सुश्रु
ते रुरुर्वा शरद्वे संतव संत ग्रीष्माविशः पशुतवो भवन्ति रोषो यः चयः प्रकोपो यः शमननिमित्तं। ते तु भाद्रपदाद्येन हि मासिकेन समा
ख्याता रक्तकंतत्पित्तस्यैव वाचकत्वेन प्राधान्यात्। चपादिकमुक्तमित्यभिप्रायः। प्राविष्मिन् न कर्कशो रिति। मिश्रुन कर्कशो प्राविट् प्र
वति। सिंहकन्ये एते द्वौ शीवर्षाः स्मृताः। नन्वत्र वर्षा प्राविषोर मेदोपि द्योर्ग्रहणं तत्कथं। यतः सुश्रुतवाभरादौ शिथिरादिहेमंतांताः

ग्रीष्मो मेघतृषो प्रोक्तः प्राविट् मिश्रुन कर्कशोः॥ सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तु सावर्षिकयोः शरत्॥२५॥ धनुर्मकरहेमंतौ
वसंतः कुंभमीनयोः॥ ग्रीष्मे संचायते वायुः प्रावृत्काले प्रकुप्यते॥२६॥

पदतवः उक्ताः। यदुक्तं कर्म हे। मासेर्हि संख्ये मी
त्येमाद्याद्यैः क्रमात्पशुतवः स्मृताः॥ शिथिराद्यवसंतश्च ग्रीष्मो वर्षा शरदिमाः॥ उच्यते। सुश्रुते क्रतुषट्कस्य द्वे विध्यमुक्ता। शि
थिरादिहेमंतां वर्षादि प्राविट् तं रक्तं॥ ज्वरादौ हेमंतां तविहाय चयकोपशमार्थं वर्षादि प्राविट् तं स्वीकृतं॥ ज्वरादौ त
स्यैव प्रयोजनत्वात्॥ तत्र शिरसु हेमंते प्रयोजनत्वात्॥ अथ वर्षा प्राविषोर्भेदः कृतः। प्रथमो विष्टः कालः प्राविट् तस्यानुबंधो
वर्षसंचयात् प्रकोपो वलवान्

तस्य चिकित्सितं संशोधनमधिकृत्य वर्षादयो हिताः। अतो वर्षादयो भिन्नाः पटवः। सुश्रुते शोधनमधिकृत्य संवयार्थमुक्ताः॥
अमेतन्मया ख्यानयेति। गंगाद्या रक्षिणे देशे अयं क्रतुविभागो हेयः। तदुक्तं यंत्रांतरे॥ गंगाया रक्षिणे देशे वयेर्वहलभावतः॥
उभौ मुनिमिराख्यातौ प्राविद्वर्षमिधावत्॥ अतस्तस्मिन् देशे वर्षा प्राव्योर्द्वयोर्ग्रहणं कृतं॥ तस्मान्न दोषः॥ तुलावृश्चिकयोः
शरत्। धनुग्राहौ हेमंतः ग्राहौ मकरः कुंभमीनयोर्वसंतः तन्वत्रहेमंताग्रेशिशिरः कथं नोक्तः॥ उक्तं॥ अत्र शिशिरस्तु हेमंते प्र

वर्षा सुचीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यते॥ हेमंते चीयते श्लेष्मा वसंते च प्रकुप्यते॥ २७॥ प्रायेण प्रशमंयाति
स्वयमेव समीरणः॥ शरत्काले वसंते च पित्तं मावृद्धं नोक्तः॥

विष्टः श्लेष्मणश्च यहेतुत्वात्॥ क्रतूणां लक्षणमभिधाय च यादिकमाह॥ २५॥ शरत्काले च हेमंते चीयते श्लेष्मा॥ वसंते च प्रकु
प्यति॥ प्रायेण प्रशमंयाति स्वयमेव समीरणः॥ शरत्काले च हेमंते पित्तं॥ ग्रीष्मऋतौ कफः वायुः ग्रीष्मे चीयते माविद्वर्षकाले प्र
कुप्यति॥ पित्तं वर्षा सुचीयते शरदि प्रकुप्यति श्लेष्मा हेमंते चीयते वसंते प्रकुप्यति॥ समीरणो वायुरतिशयेन शरत्काले
शमंयाति॥ पित्तं हेमंते शमंयाति। कफो ग्रीष्मऋतौ शमंयाति तदुक्तं सुश्रुते तत्र वातिकानां व्याधिना मुपशमोद्यनांते॥ ॥

शिव

१५

पेत्तिकानां व्याधिना मुपशमो हेमंते। श्लेष्मिकानां व्याधिना मुपशमोद्यनांते॥ श्लेष्मिकानां निहाये सभावत एव॥ वयश्चतुकारिभिर्विहारहार
सेवने रकाले पिरोषः च माहीनयांतीत्याह॥ २८॥ चयकोपशमंयाति विपरीतैर्विपर्ययांतीति योजना॥ विहारहारसेवने रित्यत्र सामान्यो
क्तिः॥ समानैरिति तद्विषयं। रोषाश्च यकोपान् शमान्मातीत्येतत्संबन्धात् समासेरिति च यकोपसमानरूपैः विहारहारसेवनेरिति
बोद्धव्यं तेन च यानुरूप आहारो लघु रूपादिः॥ विहारो जलप्रतरणादिः॥ एवंविधः कोपानरूपः समानरूपः पुनर्वाते गुरु स्थि म्यादि रूपा

कार्तिकस्य दिनान्यदो सर्वे चाग्निन वासराः॥ यमदंष्ट्रा समाख्याता खल्यमुक्ता जीवति॥ २८॥ चयकोपसमाः दोषाः
विहारहारसेवनेः॥ समानैर्यात्यकालेपि विपरीतैः विपर्ययं॥ २९॥ यमपुरुक्षमिताहारादतिशीताक्षुमान्तथा॥ ॥

२॥ विहारो स्नेहावगाहनादिः। गुरुस्थि म्यादयो चोक्तं। चीयते लघुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः॥ तैरेव कोपमाप्नोति गुर्वीद्यैः शान्तिमा
मुयात्॥ १॥ विपरीतैः सान्नाशकैर्विहारहारसेवने विपर्ययं नाशनं यांति। तद्विपर्ययैरिति च यकोपनाशकैः॥ शोधनगुर्वीद्यैः यथा च
यनाशकः साधारणादिकफकोपनाशकारुक्षादिः। वायोः प्रकोपशान्तिहेतुनाह॥ २९॥ ॥ २९॥ ॥ २९॥ ॥ २९॥

शा.टी.प्र.

१६

एभिलघुरुक्षादिभिर्हेतुभिः वायुः प्रकोपं याति प्रत्यनीकैः ॥ स्निग्धादिभिः शोम्यति शमं याति तलघुभ्रष्टधान्यादिरुक्षं च न कादिभिस्तत्त्व
भोजनं ॥ अतिशीतात् ॥ अतिशीतलघुवसुना ॥ अमात्रवह्नमणात् ॥ प्रदेहे संध्याकाले ॥ तथा कामशोकभयाभ्यां ॥ भिनयाचिंता
द्रव्यबंधवनाशादिका ॥ रात्रिजागरे ॥ अभिघातात् लघुटादिमहारात् ॥ अपांगाहातजलावगाहनात् ॥ अनेजीर्णपाकगते सति ॥
तत्राधातुसंक्षयात् ॥ वर्षाहेमंतादौ च प्रत्यनीकैः लिप्थैः भ्यंजनं वसिस्वेदादौ ॥ शोम्यति ॥ वातानंतरं पित्तप्रकोपशान्तिहेतुमाह ॥

प्रदेहे कामशोकाभ्यां भीचिंता रात्रिजागरे ॥ ३० ॥ अभिघातादपांगाहाज्जीर्णेऽनेधातुसंक्षयात् ॥ वायुः प्रकोपं
यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शोम्यति ॥ ३१ ॥ विरहिकटुकाम्लोष्णभोज्यैस्तुल्यसेवनात् ॥ मध्याह्ने क्षुद्रपाशेधाज्जी
र्यत्पनेर्द्धरात्रिके ॥ ३२ ॥

३॥ पित्तप्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शोम्यति ॥ विरहादिभिर्हेतुभिः पित्तप्रकोपं याति प्रत्यनीकै
र्मधुरादिभिः शान्ति यातीति योज्यं विरहिवंशकरीरादि ॥ कटुपिप्लवादि ॥ आम्लं कांजिकादि ॥ उद्वेगध्यादि ॥ अत्युष्णं राजिका
दिमध्याह्ने पित्तकोपः क्षुद्रक्षुधातृत्वातयोरोधात् ॥ अनेर्जयति तथा र्धरात्रिके ॥ अनुक्ते पिशारदिशीघ्रे ॥ एतद्व्येः पित्तं

शिव

१६

कोपं याति ॥ प्रत्यनीकैर्मधुरशीतभ्यंजनमोक्षचंद्रादिभिः प्रदेहादिभिः शमं याति कफप्रकोपशान्तिहेतुनाह ॥ ३२ ॥ एभिः मधुरादिभिः
श्लेष्मः प्रकोपं याति ॥ प्रत्यनीकैः रुक्षादिभिः प्रदेहादिभिः शमं याति ॥ मुक्तमात्रे भोजनमात्रे ॥ तथाऽअमात्राभ्यामात्रा ॥ अनुक्ते पित्तसंते
प्रत्यनीकैः रुक्षक्षारवमनस्त्रीसेवनादिभिः शोम्यति ॥ ३४ ॥ करस्य अंगुष्ठमूले माधमनी जीवसाक्षिणी त्रियाजीवो स्ति न वेति साक्षीभू

पित्तप्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शोम्यति ॥ मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसतिद्वया ॥ मंदे ग्राच प्रभाते च मुक्तमात्रे त
या अमात्रा ॥ श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शोम्यति ॥ ३४ ॥ रूतिश्रीशार्ङ्गपरेण विरचितं यां सूत्रस्थाने भैषज्यका
लद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावोक्तिः क्रतुषट्कार्थानाध्यायः ॥ २ ॥ करस्य अंगुष्ठमूले माधमनी जीवसाक्षिणी ॥
तत्रैषया सुखंदुःखं त्रेयं कायस्य पंडितैः ॥ १ ॥

ता ॥ बुधेतश्चैषया मंदस्थिरवलगमनभूतशकामस्य देहस्य सुखंदुःखं त्रे
यं ॥ पुरुषस्य रक्षिणांगुष्ठस्य मूलजालिवाकामंगुष्ठमूलजानाडी दृष्ट्या ॥ इति शिखाचारः ॥ वातादिकोपे कीदृशी नाडी भवति त्वेत
दर्थं पद्यमाह ॥ १ ॥ मरुकोपं सति नाडी जलौका सर्पयोगतिं धत्ते ॥ पित्तस्य कोपतः कुलिंगका कंठुकगतिं धत्ते ॥ कुलिंगः पक्षिवि

शेषः। हंसपरावतगतिं श्लेषप्रकोपः गतिं धत्ते। पारावतः परेवा। सन्निपाततः लावति निरगतिं धत्ते लावः लवः। तितिरः प्रसिद्धः वर्ती
रः वटेरः ननु जले ओको या सोताः जलोकाः सस्तेन जलोका सर्पयोगे गतिं भवति सा तत्वात्। कथं जलोका भवति तत्राह॥ यथाश
लोका तथा जलोका भवतीति श्री भोजः। रक्तपासुजलोकायां क्रियां भूमिजलोकसदृश्यमरोक्तत्वात्॥ द्रुमपि भवति। एतानि

नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलोका सर्पयोगे गतिं॥ कुल्लिंककाकमंडूकगतिं पित्तस्य कोपतः॥ २॥ हंसपरावतगतिं धत्ते श्लेष
प्रकोपतां लावति निरवतीरगमनं सन्निपाततः॥ ३॥ कदाचिन्मंदगमता कदाचिद्गमामिनी॥ द्विदोषकोपतो ह्येया
हंति च स्थानविच्युता॥ ४॥ स्थिता स्थिता चलति या सा स्मृता माणनाशिनी॥ अतिक्षिणा च शीता च जीवितं हंति सं
शयं॥ ५॥ ज्वरकोपेन धमनी सोऽस्मावेगवती भवेत्॥

दर्शनात्॥ द्विदोषकोपेन कीदृशी नाडी भवतीत्याह॥ ३॥ सुगमं असा
ध्यस्य कीदृशी नाडी भवतीत्याह॥ ४॥ या स्थिता स्थिता चलति सा माणनाशिनी स्मृता तथा क्षीणा स्मृता च जीवितं हंतीति योज्यं॥ अ
संशयं निःसंदेहेन॥ ज्वरादिकोपे कीदृशी नाडी भवतीत्याह॥ ५॥ ज्वरकोपेन धमनी नाडी सोऽस्मा अस्तु सति वेगवती भवेत्॥ का

मातृकोपाच्च वेगवती भवति नोऽस्या॥

शिव
१७

चिंता मया लुतानाडी क्षीणा स्यात्। मया लुता मय आस्ता॥ मंदगतादौ नाडी कीदृशी भवतीत्याह॥ ६॥ मंदगते स्तथा क्षीणधातोः पुरुषस्य
नाडी मंदतरा भवेत्॥ अतिशयेन मंदमंदतरा असकृत् पूर्णरक्तपूर्ण कोऽर्द्धयत् उवा भवेत्॥ गुर्वीगरिषा भवेत्॥ सामा आमसहि
ता गरीयसी अतिशयेन गरिषा भवेत्॥ दीप्ताग्यादिनाडी कीदृशी भवेदित्याह॥ ७॥ दीप्तगतेः पुरुषस्य लघ्वीलघु भवती तथा वेगव

कामक्रोधाद्देगवती क्षीणा चिंता मया लुता॥ ६॥ मंदगतेः क्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत्॥ असकृत् पूर्ण भवे
त्सोऽर्द्धा गुर्वी सामा गरीयसी॥ ७॥ लघ्वी वहति दीप्तगते स्तथा वेगवती मता॥ सुखिनस्य स्थिरा ज्ञेया तथा चल
वती स्मृता॥ ८॥ चपला क्षुधितस्य स्यात्तप्तस्य वहति स्थिरा॥ अग्रे वातवहनाडी मध्ये वहति पित्तला॥ अंते
श्लेष्म विकारेण नाडी ज्ञेया बुधैः सदा॥ इति नाडी परीक्षा॥ स्वप्ने सुनयान्मुहुर्ध्वरक्तकुलां वरा च तान्॥ व्यंगां च
विकृतान् कृद्मान् स पा॥ न्यायुधानपि॥ ९॥ विघ्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान्॥ श्रीरामायनमो नमः

ती सोऽन्तात्॥ सुखिनो रोगरहितस्य स्थिरा तथा चलवती क्षुधितस्य चपला तप्तस्य स्थिरा इति संबंधः॥ अग्रे वातलक्षणं॥ तत्रादौ स्वप्नल
क्षणवस्यो रोगिणो मरणशय्य लक्षणमाह॥ ८॥ ९॥ या क्रियाः पुमान् स्वप्ने सुनयान् मुहुर्ध्वरक्तकुलां वरा च तान्॥ व्यंगां च

त्वशतिसपंचत्वमरणत्वं यातीति योजना॥ अंगान्स्वजकाणादीन्विहतादीन्कुत्सितरूपाद्॥ कृष्णान्श्यामान्॥ सपाशान्बंधनरज्जु
सहितान्स्त्रीपुंसद्वयत्रयान्चतुरेति सूत्रेण अवयवत्वादयः॥ अपरमपि स्वप्नारिहमाह॥ १०॥ अधः निपतति उच्चादेवं भूतान् स्वप्नान्
पश्यतिसः स्वस्यः व्याधीलभते॥ रोगीपंचतां यातीति योजना॥ श्वापदैः सिंहोद्यैः पक्षान्नं लभते अश्रातिभुंक्ते वा॥ दुःस्वप्ने दृष्टे किं कुर्या
महिषोद्वस्वरारूढान्स्त्रीपुंसो यस्तु पश्यति॥ १०॥ सस्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पंचतां॥ अधो यो निःपतत्युच्चा
जले वा गतौ विह्रियते॥ ११॥ श्वापदैर्हृन्पते योपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत्॥ यस्त्यनेन विह्रियते दीपो निर्वीणतां व्र
जेत्॥ १२॥ तैलं सुरापिबेद्वापि लोहं बालभते तिलान्॥ पक्षान्नं लभतेऽश्रातिविशेत्कूपं च मानवः॥ १३॥ सस्वस्था
लभते रोगं रोगी यात्येव पंचतां॥ दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित्॥ १४॥ स्नातं कुर्यादुपस्थे वदद्याद्दे
म तिलान्॥ पटे स्नानाणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत्॥ १५॥ कृत्स्नं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते॥ श्रीरा०॥
दित्याह॥ १३॥ १४॥ आदीनि प्रश्नानि दुःस्वप्नानि दृष्ट्वा क्वचित् न ब्रूयात्॥ उषसि स्नानं कृत्वा हेम तिलान्॥ अयो लोहं च दद्यात् शेषं सु
गमं॥ १५॥ स्वप्ने सुयः सुरादीन्॥

पश्यतिसः सुखं अवाप्नुयात्॥ सुरान् देवान्॥ भूपां नृजान्॥ जीवन् जीवन् मातात्॥ स्वहृदो वा द्विजान् ब्राह्मणान् गोसमृद्धिः गवांसमू
हः॥ अग्निहोत्रादी॥ तीर्थानी वाराणस्यादीन् गोसमृद्धिं गीति पाठः॥ समिद्धो ग्निर्ज्वलदग्निः॥ अन्नद्वयं सुखं प्रमाह॥ १६॥ १७॥ ए
वं भूतान् स्वप्नान् पश्यतिसोपि सुखी भवेत्॥ यः कलुषनीराणीतीर्त्वा आयाति पुनः शत्रुगणान् जीत्वा आयाति सो धादीन् आ

स्वप्ने सुयः सुरान् भूपां जीवतः सुहृदो द्विजान्॥ १६॥ गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत्स सुखमाप्नुयात्॥ तीर्त्वा कलुषनी
राणि जीत्वा शत्रुगणानपि॥ १७॥ आरुह्य सौधं शैलं वा करिवाहा सुखी भवेत्॥ शुभपुण्याणि वा सांसिमांसं मत्स्या
न्कलान्यपि॥ १८॥ प्राप्या तुरः सुखी भूयात्स्वस्यो बाधनमाप्नुयात्॥ अगम्या गमनं लेपो विषयां रुदितं मतिः॥ १९॥
आममो साशनं स्वप्ने धनारोग्या स ये विदुः॥ जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका वापि यं दृशेत्॥ २०॥

जगद्गं॥ गोद्वयं शैलः पर्वत करीरुस्ती॥ वाहो अश्वः अन्यदपि सुः स्वप्नमाह॥ १८॥ आतुरो रोगी शुभपुण्यादीनि प्राप्य सुखी भूया
त्॥ स्वस्यः आरोग्यः धनं प्राप्नुयात्॥ अन्यदपि सुः स्वप्नमाह॥ १९॥ आगम्या गमनं मातृभगिन्यादि गमनं॥ विषया लेपः रुदितं

आमसां साधनं अपक्वमां सलक्षणं। धनारोग्यासमेधनआरोग्यास्तौ एतामिस्वप्रातिविदुः। बुधाः प्रतिशेषः अन्यदपि स्वप्नमाह॥२०॥
ये स्वप्ने जलौकादिदृशेत्सुरोगी चेत् आरोग्यं भूमात् स्वस्य स्थानं आप्रयात्। जोकाजलौकाः। भ्रमरी भ्रमरः सर्पे भुजंगः इति शुभं
स्वप्नलक्षणानि। स्वप्नानंतरंदूतविज्ञानाय माह तत्रादौ शुभदूतानाह॥२१॥ एवं भूताः स्वजात्याद्या दूतासमये भिषजवेद्यं प्राप्ता रो
गिणः। सुखहेतवो भवन्तीति मेजना स्वजातय द्राक्षणादीनां ब्राह्मणादयः अव्यंगाः काणादि रहिताः। पटवः चतुरः निर्मलानि अं
रोगी स भूयादरोग्य स्वस्थो धनमवाप्नुयात्॥ इति स्वप्नलक्षणानि॥ दूताः स्वजातयो व्यंगा पटवो निर्मला वराः
२२॥ सुखिनोऽथ दवा रुक्ताः सुप्तपुष्पकलेर्युताः॥ सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशमागताः॥२३॥ यस्यां प्राण
मरुद्वातिसानादी जीवसंयुताः॥ ॥

वरानि वस्त्राणि मेवांते। सुजातयः उत्तमजातयः आगत्य सजीवदिशं दूत संस्थिता भवन्ति। यस्यां दिशि मरुद्वाति गच्छति दक्षिणे वामे वा
सा सजीवदिक्। ननु स्वजातय रूपा नैव। सुजातिरोगिणः सुजाति दूतत्व मागतं पुनः सुजातिग्रहणे किमर्थं यद्येवं वाच्यं॥ हीनजातेरु
त्तमजातेऽथ सुजातेऽथैव तर्हि पूर्वोक्तसद्विशेषः स्यात्। उक्तं च वामदे। पाखंडाश्च मवर्णां तां सुवर्णाः कर्त्तुं सिद्धये। त एव विपरीतासु

रुताः कर्मविपत्तये॥

शिव
२९

तथा च सुश्रुते। शुक्लवासाः सुचिर्गैरः श्यामो वा प्रीति दर्शनः। स्वस्यां जातो स्वगोत्रे वा दूतः कार्यकरः स्मृतः। एतं हीनजातो। उत्तमजातो च
सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसंगताः। प्रशक्ता एवेत्येतदर्थं गृहीतं॥ इदानीं गच्छतो वेद्यस्य शुभा शुभशकुनमाह॥२३॥ रोगिणं
चिकित्सां कर्तुं भिषजः सौम्यशकुनं यात्रायां प्रोक्तं। दीप्तं शोभनं। सौम्यशकुनं वेद्योपधादि॥ दीप्तं उग्रं अन्यागमनादि वेद्यग्रहे
गच्छतः शुभा शुभशकुनमाह॥२४॥ रोगिणः कर्त्तुं वेद्यान्नायनच्छतः दूतस्य सौम्यशकुनं शुभं न प्रदीप्तं सुखावहमिति॥ इति

इति दूतलक्षणं॥ भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे॥ चिकित्सां रोगिणः कर्त्तुं गच्छतो भिषजः शुभं॥२३॥ यात्रा
यां सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनं॥२४॥ वेद्यान्नाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कर्त्तुं॥ न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च
सुखावहं॥२५॥ इति शकुनं॥ निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन संयुतः॥

शकुनपरीक्षा॥ वेद्येन कीदृशो रोगी चिकि
त्स्यमाह॥२५॥ भिषजार्द्रदृशो रोगी चिकित्सस्यः किं भूतः निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः निजस्यात्मनः या प्रकृतिस्तथा स्वकीयोक्तो
वर्णस्तेन युक्तः पुनः सत्वेन सत्त्वगुणेन युक्तः सत्त्वो वलंच तेन युक्तः पुनर्देहभक्तः पुनर्जितेन्द्रियः॥ इति रोगीपरीक्षा॥ ॥ ॥ ॥

अथ दीपनपाचनान्याह ॥ ननु द्वयं आममंनं पचेत् ॥ वह्निकृत् दीपनं यमिशिशतव्या ॥ यत् आमं पचति वह्निं न कुर्यात् ॥ तत्पाचनं द्रव्यं ॥ यत् आमं पचति वह्निं च कुर्यात् ॥ तत् दीपनं पाचनं च दृष्ट्या चित्रकः तत्तन्नागकेशरवत् विद्यात् ॥ ननु मद्धिं करोति तदा मं कथं पचेदित्याशंक्याह ॥ टीका ॥ दीपनः माधुर्यीदृशो ज्ञातव्यः ॥ आतीकृत् नमतः ॥ आमं पाचनं कुर्यात् तदेव दीपनं ॥ ३१ ॥ कुर्यान्नव

विकित्त्यो भिषजो रोगी वैद्य भक्तो जीतेन्द्रियः ॥ ३२ ॥ इति रोगिलक्षणं ॥ इति श्री शार्ङ्गधरविरचितायां सूत्रस्य नेनादीपरीक्षासु प्रदूतशकुनरोगिलक्षणाख्यातं ॥ ३३ ॥ पचेन्नामं वह्निकृत् दीपनं तद्यथा मिशि ॥ पचेत्पामं च वह्निं च कुर्यात् तद्विपाचनं ॥ नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥ न शोधयति न हृष्टि समा रोषांस्तथोद्गता ॥ ३४ ॥ माधुर्यीच्छीतभावाश्च न पुनर्दीपनो मतः ॥ यत्कामं पाचनं कुर्यात् न तु दीपनमुच्यते ॥ ३५ ॥ आग्नेयगुणमूयिष्ठं द्रव्यं पाचनमुच्यते ॥ औष्ण्यात्कटुविपाकित्वासाचनो यमुदाहृतः ॥ ३६ ॥

हि मात्रकथितं ॥ यत्पच्यते तत्पाचनं मतं ॥ शिवा २०
जिह्वावर्तते चात्र पाचने नृत्तं वर ॥ ३७ ॥ दोषपाकाद्वातुपाकान्मरणः दृश्यते तदा ॥ इति सर्वत्र कथितं ॥ पाचनो दोषपाचनः ॥ अस्या तरेण हेतुपनिता रोषात्समान् रसयथागतान् ॥

रसंचामं पाचयित्वा कुर्याद्दोषपट्टकृततः ॥ १ ॥ स एव पाचनो ज्ञेयो न च दोषान्विपाचयेत् ॥ अन्येरयुक्तं ॥ लंघनं पाचनो दोषात्वं प्रमाणं न ज्ञेयं हि ॥ पचंतं न दोषांस्तु पचन्त्यामरसादिकान् ॥ कुर्यान्नावहिमामं च पचेयुः पाचनानि तत् ॥ दीपनपाचनानं तरं शमनमाह ॥ उद्धता रोषा न शोधयति रोजनानीनातनिः सारयति समांशकृतिस्थान् हृष्टिवर्धितादिकं न करोति तत् शमनं ज्ञेयं यथा अमृतागुदूचीनतु स्वस्थर

दोषान्पचति चामं वा सप्तधा नूनयापि वा ॥ दोषान्पचति धातुं च पाचनं दृश्यते यदि ॥ २४ ॥ समीकरोति यत्तद्व्यंशमनंतद्यथा मृता ॥ कृत्वा पाकं मलानां च भित्ताबंधमधोनयेत् ॥ २९ ॥ तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ पक्तव्यं यदपक्वं च श्लिष्टं कोष्ठे मलार्दिकं ॥ ३० ॥

क्षणादस्य कोमेदं तथाह ॥ अग्निः ॥ ननु शोधयति रोषान् समानो दीपयत्यपि ॥ शमनं तद्विज्ञानी यात् कोमेदः स्वस्थरक्षणात् ॥ तत्समाधाने पुनरग्निः ॥ दक्षयस्थाने दृष्ट्यर्थे दोषानां यत्प्रमुत्पते ॥ विनाशं शोधने द्रव्यतत्समामनुमुच्यते ॥ अनुलोमनमाह ॥ २९ ॥ पाकं साहारपाकं कृत्वा मलानां यत्बंधं भित्तायत् ॥ यत्पुरीषमधोनयेत् ॥ तत् अनुलोमनं ज्ञेयं यथा हरीतकी ॥ मलानां पाकं कृत्वा बंधयित्वा ॥ स जोतयेदिति व्याख्याते ॥ मलपाके बंधमेव संगतमि

यद्रव्यं कोष्ठे श्लिष्टं पक्कं मलादिकं ॥ अपक्वेव अधः नयति तत्सं सनं ॥ यथा कृतमालकः ॥ ३१ ॥ यद्रव्यं विपक्वं वामलादिकं ॥ अप
क्वं वा इव तां जलरूपतां नयेत् ॥ तत्र रेचनं यथा त्वुत्तनिशेषः ॥ वमनमाह ॥ ३२ ॥ यद्रव्यं अपक्वं पित्तश्लेष्मान्न च यमूर्ध्वं नयेत् ॥ त
त्र वमनं विज्ञेयं यथा मदनस्य फलं ॥ अपक्वं पित्तश्लेष्मान्नानां च यमं सशोधनमाह ॥ ३३ ॥ यद्रव्यं स्थानात् वहिः ॥ उर्ध्वं अधो वामल

नयत्यधः सं सनं तत्र यथा स्यात्कृतमालकं ॥ मलादिकं मं वद्वं वा बद्धं कपादितैर्मलेः ॥ ३१ ॥ भित्वा धः पातयति त
देहनं कटुकी यथा ॥ विपक्वं यद्रव्यं वामलादिद्रवतां नयेत् ॥ ३२ ॥ रेचयत्यपित्तश्लेयं रेचनं तत्र ता यथा ॥
अपक्वं पित्तश्लेष्मान्न च यमूर्ध्वं नयेत् यत् ॥ वमनं तद्विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ३३ ॥ स्थानाद् वहिर्न
येदूर्ध्वं मधो वामलसंचयं ॥ ३४ ॥ देहे संशोधनं तस्या देवराली फलं यथा ॥ श्लिष्टानूकफादिकान् रोषानु
नमूलयति यद्वा ॥ ३५ ॥

संचयं नयेत् ॥ तत्र देहं संशोधनं सम्यक् शोधनं स्यात् यथा देवराली फलं ॥ छेदनमाह ॥ ३४ ॥ यत्
द्रव्यं श्लिष्टं लज्जन्मलादिकान् रोषान् वलात् उन्मूलयति तत्र छेदनं ज्ञेयं ॥ यथा क्षाराद्यमरीचानि शिलाजनुचालेखनमाह ॥ ३५ ॥

यद्रव्यं देहस्थान्धातुर्न रसादीन् मलान् वि

शिव
२१

विशेष्यमुक्कं कृत्वा ॥ उल्लेखयेत् ॥ दुर्बलमेतत्तत्लेखने यथा क्षौद्रं मधु उल्लं नीरं जलं वचा यवाः यवो यवान्नं ॥ अथ ग्राही द्रव्यमाह ॥ ३६ ॥ उल्ल
त्वात् उल्लेखभावात् ॥ द्रव्यं शोषकं दीपनं पाचनं यद्रव्यं स्यात् ॥ तत्र ग्राही यथा मृंठी जीरकं गजपिप्ली संभनमाह ॥ यद्रव्यं रोक्ष्यादेव वा
तकृतं भवेत् ॥ तत्संभनं स्यात् ॥ यथा वत्सकं टुंडुको वत्सकः टिंडुको सेनाकः रसायणमाह ॥ ३७ ॥ रसायनं रसरक्तादीनां अयनं स्थानं रसायनं ॥ अ

छेदनं तद्यथा क्षारं मरिचानि शिलाजनु ॥ धातून् मलान् च देहस्य विशेष्यं लेखयेच्च यत् ॥ ३६ ॥ लेखनं तद्यथा क्षौ
द्रं नीरं मुलं यवा वचाः ॥ दीपनं पाचनं यत्स्यादुल्लेखं द्रव्यं शोषकं ॥ ३७ ॥ ग्राही तच्च यथा मृंठी जीरकं गजपिप्ली
॥ रोक्ष्यादेव वा तत्कृत्वा यत्पाचनं पाकं यद्रवेत् ॥ ३८ ॥ वातकृत्संभनं तत्स्याद्यथा वत्सकं टुंडुको ॥ रसायनं च
तत्र ज्ञेयं यज्जरा व्याधिनाशनं ॥ ३९ ॥ यथा मृता रुदंती च गुगुलुश्च हरीतकी ॥ यस्याद्रव्याद्रवेत्स्त्रीपुहर्षो वाजीकरा

मृतागुदीनां ॥ दंती दांतिनी ॥ स्पष्टमन्यतां ननु ॥ अनुलोमिनी तत्कथं न लक्षणं अभिचारः ॥ उच्यते ॥ हरीतक्यादीनां रसायनादौ ग्रहणात् रसायनस्येनेकाः
कर्मद्रव्यकरित्वं ॥ अमृताशमनी दंती रवनी हरीतकी ॥ यांचेयां प्रभावात् ॥ अतो नक्षेपः ॥ वाजीकरा माह ॥ ४० ॥ यस्यात् द्रव्यात् स्त्रीपुहर्षः भवेत्तद्वा
जीकरं ॥ यथानागवलाघाः सुःकृपिकृच्छ्रः ॥ शुक्लमाह ॥ ४१ ॥ ॥ राम ॥ ॥ रामराम ॥ ॥ राम ॥

शा. ८१
२२

यस्मात्तद्रव्यात् शुक्रस्य तद्विषयात् तत् शुक्रलं उच्यते। शुक्रलातिगच्छति इति शुक्रलं। अश्वगंधा यथा मुशली शर्करा शतावरी दुग्धं मा
षः मध्नातक मज्जा मध्नामलानि आमलकानि। शुक्रस्य प्रवर्तकजनकानि च॥४१॥ रेतसो वीर्यप्रवर्तकानि जनकानि च कथ्यन्ते।
रेतस इति सामान्योक्तेः पुंस्त्री वीर्यग्रहणं॥ वृहतीफलं रेतसः पुंरेतसः प्रवर्तकः। स्त्री शुक्रस्य जनकानी तु वाजीकरद्रव्याण्येव नागव

यथानागवलाद्याः स्युः वीजं च कपिकुजं॥ यस्मात् शुक्रस्य तद्विः स्यात् शुक्रलं च तदुच्यते॥४१॥ यथाश्वगंधा
मुशली शर्करा च शतावरी॥ दुग्धं माषाश्च मध्नातकफलमज्जामलानि च॥४२॥ प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि
च रेतसः॥ प्रवर्तनं स्त्री शुक्रस्य रेचनं वृहतीफलं॥४३॥ जातीफलं संभवं स्यात् कालिंगक्षयकारि च॥ दे
हस्य सस्म छिद्रेषु विशेषतः सस्म मुच्यते॥४४॥ तद्यथा सैधवं क्षौद्रं निवसेल मुरुद्रवं॥

मुक्तासंभनमाह॥ जातीफलं हयोः शुक्रस्य संभवं स्यात्। कालिंगे हयोः शुक्रस्य क्षयकारी स्यात्। कालिंगं ब्रह्म शीर्षकं तिरा इति
लोके सस्म इत्यमाह॥४४॥ यद्रव्यं देहस्य सस्म छिद्रेषु विशेषतः तत् सस्म मुच्यते यथा सैधवं क्षौद्रं मधुनि वसेलं रुबुद्रवं तैलं रुबु
लादिनि॥ इहानीरेचनं जनकः

॥ रजसस्मयं॥

शिव

२२

मधुनेलेखनं त्वं सस्म त्वं च प्रजावता व्यवायद्रव्यमाह॥४५॥ यद्रव्यं पूर्वं अखिलं संपूर्णं कायं व्याप्य पश्चात्पाकं गच्छति। तत् व्यवायि यथा
मंगा अहिसमुद्रवं फेनं नागफेनं विकाशितमाह॥४६॥ यत्तद्रव्यं धातुभ्योरसादिभ्यः ओजः सर्वधातुतेजः विच्छेद्य। संधिवंधान् शिथिलान्
करोति तद्विकाशी। यथा क्रसुकः पूगीफलं कोद्रव्याश्च ओजो लक्षणं विशेषतः॥ शारीरे मोक्तं॥ मरुकारि इत्यमाह॥४७॥ यत्तद्रव्यं

पूर्वं व्याप्य अखिलं कायं ततः पाकं स गच्छति॥४५॥ व्यवायितद्यथा मंगा फेनं चाहिसमुद्रवं॥ संधिवंधांस्तु शिथिला
न्यत्करोति विकाशितत्॥४६॥ विच्छेद्यो जश्च धातुभ्यो यथा क्रसुककोद्रवाः॥ बुद्धिं लुपति यद्रव्यं मरुकारितद्रव्य
ते॥४७॥ तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकं॥ व्यवायि च विकाशितस्य सस्म छेदि मरुवहं॥४८॥ श्रीः

बुद्धिं लुपति तन्मरुकारि उच्यते॥ यथा मद्यं सुरा च॥ आदिशब्दार्थेऽपि मद्यमेतत् योगवाही माह॥ यद्रव्यं वाय्वादिलक्षणमुक्तं त
त् योगवाहि स्यात्॥ यथा विषं॥ व्यवायि सर्वदेह व्यापकं॥ विकाशिसंधिवंधश्लेष्मत्यकरं। सस्मं श्रोतः। प्रवेष्टि। छेदी मर्म छेदकं
॥ मरुवहं मरुकरं॥ आग्नेयं अग्निरुणप्रधानं दहादिकारी॥ जीवितहरं प्राणनाशकं। प्रमाथि माह॥४८॥

श.टी.प्र.

२३

यद्व्यं निजवीर्येण स्वकीयवलेन स्रोतोभ्यो रोषसंचयं निरस्यति। तत्प्रमाथि स्यात्। यथा मरिचं वचा च। स्रोतसी उदकादिवाहिनी। म
रिचस्य छेदकद्रव्यत्वेऽपि प्रमाथित्वं च स्यात्प्रभावात्॥ वचाया लेखनत्वेऽपि प्रमाथित्वं प्रभादेवा। अभिष्यंदिमाह॥ ४९॥ यद्व्यं ये छि
त्वात् चिक्कणत्वात् गोरवाच्चरसवहाः शिररुध्वा गोरवं धत्ते तत् अभिष्यंदि यथादधि॥ ५०॥ अंशरीरं॥ ननु शार्ङ्गधरेण श

आग्नेयं जीवितहरं नोगवाहिस्रतं विभं॥ निजवीर्येण यद्व्यं स्रोतोभ्यो रोषसंचयं॥ ४९॥ निरस्यति प्रमाथि स्यात्
द्यथा मरिचं वचा॥ ये छित्वा गोरवाच्चरसवहाः शिराः॥ ५०॥ धत्ते यद्गोरवं तत्स्यादभिष्यंदि यथादधि॥
इति शार्ङ्गधरेण शिररुध्वा गोरवं धत्ते तत्स्यादभिष्यंदि यथादधि॥ कलाः सप्ताश्याः सप्तधातवः सप्तत
मलाः॥ सप्तोपधातवः सप्तत्वचाः सप्तप्रकीर्तिताः॥ १॥

शिरचोदो विहाय कलाद्यवयवविरूपणं यत्तु चिंतयं। यतः सुश्रुते आदौ भूतचिंता मशारीरमधिकृतं॥ तथा चोक्तं। सर्वभूतानां
कारणमकारणं सत्वरजस्तमोः तत्तु मम मतेऽस्य जगतः संभवहेतुव्यक्तानाम्। वाग्भटेन भूतचिंता मिश्रितं। गर्भो वक्रांतिनाम शारीर

सुक्तं दृष्टव्यं॥

शिव
२३

शुद्धेषु कर्तव्ये सत्त्वः स्वकर्मक्लेशनोदितः॥ गर्भसंचयते॥ युक्तिवशादतिरिधारणो॥ बीजात्मकेर्महाभूतैस्वाद्यैः सत्तांगैश्च सः॥ मातु
स्याहाररसतः कृतकुक्षो विवर्धते। तद्वन्नस्तीति दूषणं॥ ग्रंथान्तरविरोधात्। उच्यते सुश्रुतचरकवाग्भटोक्तिरस्य कस्य चित्तस्येदं श
र्ङ्गधरमतं तत्कालाः सप्तेत्यादनुमेन शारीरकममुच्यते। मांसासृक्मेदसां त्रयाणां तिस्रः कलामताः कथिताः। यकृत्सीहोर्द्वयोचतुर्थि
का॥ पंचमी अंत्राणां मता॥ यक्षी अग्निधरामता। रेतोधरा दीर्यधारिणी सप्तमी कलामता॥ इत्येव सप्तकला स्मृताः। कथिता इति यो

त्रयोदशानवशतं स्नायूनां संधयस्तथा॥ दशाधिकं च द्विशतमस्यां च शतं मतं॥ २॥ सप्तोत्तरमर्मशतं शि
राः सप्त ७०० शतं तथा॥ चतुर्विंशतिराख्याता २४ धमन्योरसवाहिकाः॥ ३॥ मांसपेशयः समाख्यातानृणां पं
चश ५०० तंबुधैः॥ स्त्रीणां च विंश ५२ त्यधिकाः कंदुराश्चैव योऽशः॥ ४॥ ॥ १६॥ ४॥

कलाखल्वपि सप्तधात्वा शयांतरमर्मादादधती धातवोरक्तादयः। तथा चोक्तं सुश्रुते। स्नायुमांसमतिष्ठन्नासन्नताश्च जरायुना॥ श्ले
ष्मण चैष्टितां स्वाधिकलाभागांश्च तानृविदुः। वाग्भटे च। धात्वा शयां तुरके रोविपक्वः स्वस्वमूर्धना॥ श्लेष्मस्नायुपरिष्ठन्नः कलाख्यक

प्रसारवत्॥

श. टी. प्र.
२४

तासामासन्नस्थितत्वेनाप्रत्यक्षमस्सुपमानं प्रमाणं तद्यथा ॥ यथा हि सारकाद्येषु छिद्रमाने सुदृश्यते ॥ तथा हि धातुमोसो सुच्छिद्यमा
ने सुदृश्यते ॥ ननु रक्तं तं रक्तं ततो मांसं तत्कथं ॥ प्रोगेव मांसं धरा कथिता ततो रक्तं धरेत्पुच्यते कोषणो यक्रमेन तु धारणे ॥ इति क
लाविवरणं ॥ अथाशयः ॥ श्लेष्माशय इत्यादि ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ श्लेष्माशयाद्या रक्ताशयोता अमी सप्त आशयास्ते या इत्यन्वयः

नृदेहेदृशं रं धाति नारी देहे त्रयोदश ॥ १॥ एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ५॥ मांसाऽसुद्धे रसंति
लोयकृत्सीहोश्चतुर्धिका ॥ पंचमी च तत्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ६॥ रेतो धरा सप्तमी त्वादितिसप्तकलास्य
ताः ॥ श्लेष्माशयः स्यादुरसितस्मादशमशयः स्वधः ॥ ७॥ उर्ध्वमग्न्याशयो नामैवामभागे च्यवस्थितः ॥ तस्योपरि ति न
तेयं तदधः पवनाशयः ॥ ८॥ श्री ॥

तत्र श्लेष्माशयः उरसितस्मादधः आशयेनामे ॥ उर्ध्ववामभागे अग्न्याशयः ॥ तस्योपरि अ
ग्न्याशयोपरि तिलं देयं ॥ तदधः अग्न्याशयः पवनाशयादधः मलाशयः वसि मूत्राशयः जीवरक्ताशयः उरः अमी सप्ताशयास्ते याः
पुरुषेभ्यः स्त्रीणां त्रयः आशयः अथ धिका सादायाह ॥ पुरुषेभ्यश्चार इत्यादि ॥ ९॥ नारीणां अधिकाः संती लब्धाहारः तानाहा धा

॥ अमी सप्त ॥

शिव
२४

धरा आवर्ती येनितस्मां योगर्भीशयः स एवेत्यर्थः ॥ तृतीयावर्तलक्षणः तथा चोक्तं ॥ शंखनाभ्या कृतिये निरुमावर्ती सा प्रकीर्तिता ॥ तस्या
तृतीयेत्वावर्तगर्भीशयविदुर्बुधाः ॥ १॥ ननु सुश्रुते वातादिक्रमेणाशयः प्रोक्ता वाग्नेदे रक्तगंधमारभ्य कथिताः शार्ङ्गधरादेतु
कफादेरुक्तास्तत्कथेन दिरोधः ॥ तथा च सुश्रुतादिवचनं ॥ आशया सुवाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयः रक्ताशयः पक्वाशयः
मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भीशयोऽमः इति सुश्रुतसूत्रं ॥ वाग्नेदेवं ॥ आधारा सप्तविज्ञेयारक्तशयः क्रमात्परे ॥ कफपित्तपक्वानां वा

मलाशयस्त्वधस्तस्य वसि मूत्राशयस्त्वधः ॥ जीवरक्ताशयसुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमी ॥ ९॥ पुरुषेभ्यो धिकाश्चा
न्ये नारीणामाशयः त्रयः ॥ धरा गर्भीशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयो मतौ ॥ १०॥

योर्मूत्रस्य च क्रमात् ॥ गर्भीशयश्च गर्भिण्याः
पित्तपक्वाशयो तरे ॥ रक्तस्य यो धातुराधारत्वमः अस्थिपित्तं मज्जा पक्वाशयश्चुक्रस्य वायुमूत्रस्य वसिः ॥ पित्तपक्वा परे मांसाद्याव
त्वांथापट्कफादीनामाचाराः ॥ तत्र मांसस्य कफमेदसः क्रमं शयंतरे गर्भीशयः स तु स्त्रीणामेव ॥ ननु रक्तस्य यकृत् छिह्नौ सु
खं स्थानं तत्कथमुरः ॥ तथा चोक्तमात्रे ये मुने ॥ रक्ताशये जीवो ज्ञेयः शयास्त्वमी ॥ अथ धातवः ॥ १०॥ इत्येव सर्वे सप्त धातवः ॥

पित्ततेजसापचितः

शा. टी. प्र.

२५

अन्योन्यजः जायते क्रमेणोत्पद्यते इत्यन्वयः। धारणा धातव इत्यत्र धातोस्तन्मत्ययः। तथा च एते सप्तस्वयं स्थित्वा देहं दध
नियन्त्रणं रसासङ्गं समेदोऽस्मिन्मज्जाशुक्रानि धातव इति। सुश्रुतादसस्वरूपमाह॥ तत्र पंच भौतिकस्य षड्रसद्विविधवीर्यस्या
षड्विधवीर्यस्य वानेकगुणोपयुक्तस्याहारस्य च आर्यजे जो भूतः सारः परमसूक्ष्मः सः रस इत्युच्यते। रसगताविति धातो रहर
क्षतीति रस इति निरुक्तिः। सखलु त्रीणि। त्रीणि कला सह त्रीणि पंचदशवला एकैकस्मिन् धातवतिष्ठते॥ एवं मासेन रसः शुक्रं

रसासङ्गं समेदोऽस्मिन्मज्जाशुक्रानि धातवः॥ जायते न्योन्यतः सर्वपाचिताः पित्ततेजसा॥ ११॥ जिह्वा नेत्रकपोलानां
जलं पित्तं च रंजकं॥ कर्णविट् रसनादंतकक्षामेढादिजं मलं॥ १२॥

भवति। अत्र कलानां विंशतिः मुहूर्तः सवर्ग उद्भूयात्मकः
तथा भोजः। धातो रसादेः मज्जाते मले कक्रमतो रसः॥ अहोरात्रौ पंचपंचसार्धं रंजं नतिष्ठति। तत्स्वरूपमाह॥ सपत्न्या यो रसो
यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैतौ हि। सुश्रुतः चरके च। यद्वा रसो यकृद्याति तत्र रंजकपित्ततः रागं पाकं च संप्राप्य रसचेदक
संज्ञकः। यत्तु शार्ङ्गधरेण रक्तस्य हृदयं स्थानमुक्तं तच्चित्तं तथा च॥ ११॥ अथ धातूनां मलाः॥ १२॥ जिह्वा नेत्रकपोलानां जलं रस

शिव

२५

मलं पित्तं रक्तं मलं किं भवं पित्तं रंजकं॥

रंजकसंज्ञः। यद्वा रंजकं रागकारी। कर्णविट् मांसमलं कर्णविट्। कर्णगर्भे। रसनादंतकक्षामेढादिजं मलं। मेदो मलं। नख इति
अस्मिन्मलं नेत्रमलं मज्जा मलं। वक्त्रे स्निग्धत्वं तथा पिटकाशुक्रमलं। पिटका मुखे स्फोटिकाः सर्वे सप्तधातूनां रसारीनां मला
निजनुक्रमात् जायन्ते॥ ननु सुश्रुतवाग्भटादौ कफो रसमलमुक्तं॥ न जिह्वादिमलं तथा च तद्वचनं। कफमलं मुखेषु मस्त्रेण न ख
रो मां च। नेत्रविट् चक्षुषमेदो धातूनां क्रमशो मलाः। इति वाग्भटात्। सुश्रुते चैवं। विडं नखमूत्रं रसस्य च। कफोऽसृजः पित्तं मां

नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धत्वं पिटकास्तथा॥ जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येव मनुक्रमात्॥ १३॥

सस्य स्वमलाः स्वरास्तु मेदसः नेत्रविट् चक्षुषमेदो धातूनां क्रमशो मलाः। धातुर्नोस्ति तथा मलं मलमपि नास्ति॥ किं रमन्
स्येत्यादिना नेत्रविट् चक्षुःमेदः मज्जामलं। शुक्रस्य मलाभावात् स्निग्धत्वं तथा च। स्वातिभिः पच्यमानेषु मलः षट्सुरसारि
षु। न शुक्रे पच्यमानेषु हेमती याक्षये मलं। तथा च आत्रेये। षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः। यथा सहस्रधा ध्या
तेन मलं किल कांचने। तथा। रसे मुहुः पक्कः नलं शुक्रतां गणे। यत्तु शार्ङ्गधरेण। जिह्वा नेत्रकपोलानां जलं रसमिह्युक्तं न कफः

अथ च शुक्रस्य मलाभावात् शुक्रमलं
लिखितं। न चित्तं संज्ञ

शा.टी.प्र.
२६

त्रकस्यचित्तंनस्यमतेणार्द्धधरेणलिखितं।तेनात्रलिखितत्वाभेदः।तथाचानेनजिह्वाकपोलानांजलंचरसजंमलमित्येके।
प्रसेदोमलः॥रक्तजार्दंतकक्षामेदूरिमलमपिमेदोमलमित्येके।सुश्रुते।प्रसेदोमलरत्युक्तत्वात्।यत्तुसुश्रुतेऽमुक्तमलंनलि
खितत्वाभेदः।तथाच।पीठिकाचक्षुषःसेहस्यश्रुवा-जयेपांशुक्तमलत्वंहिदृश्यकसंप्रतिपादितमिति नविरोधः मलाः पु
रीषादयोधातुमलाश्चेत्येके।इतिधातूनांमलाः॥अथसप्तोपधातवः॥१३॥१४॥१५॥रसोपधातुस्तन्यंरक्तोपधातुःरजः

स्तन्यंरजश्चनारीणां कालेभवतिगच्छति॥शुद्धमांसंभवःसेहोयःसासंकीर्त्यतेवसा॥१४॥

स्तन्यंस्तनाभ्यांजातंस्तन्यंरुग्धंरजश्चार्तवंतत्।द्वयंस्त्रीणां कालेभवतिगच्छति।शुद्धमांसंभवत्सेहसाकीर्त्यतेसांमांसोपधातुः
ओजःशुक्रोपधातुः।किंनूतंओजःसर्वशरीरस्यपुनस्त्रिगुणंसेहगुणमुक्तं।शीतंशीतवीर्यंस्त्रिरंसेहगुणं।सितंसोमात्मकंसौ
म्यं।पुनःशरीरस्यवलपुष्टिकरं।नन्यंसेजोवर्णःश्चेत्।उक्तश्चरके।ओजस्त्रिवर्णउक्तास्तत्किं।आचरुदितिचतिपक्षधरोक्तमी
षत्सपीतकं।ओजःशरीरेव्याप्यते।तंज्ञानाशमच्छति।उच्यते।येनात्रशुक्रमसुहृदयंयातिसमानमरुतेरितः।रंजितःपाचित

॥१३॥१४॥१५॥

शिव
२६

रक्तंसर्वशरीरस्यजीवसाधारमुत्तमं॥स्त्रिगुणंरुचलंखादुविदग्धंपित्तवद्भवेत्॥१२॥अतोरक्तस्यमुक्तं।आनंयकृत्सीहानौसु
श्रुताद्युक्तत्वात्॥तथाचवचनांतरं॥यद्दृष्टीहाचरक्तस्यमुखंस्थानंतयोर्गतं॥अस्यनपिस्थितवसांरक्तानांपोषकंभवेत्।
अथमांसोत्पत्तिस्वरूपमाह॥श्लो०॥शोणितंस्वाग्निनापक्वंवायुनाचरानीकृतं॥तदेवमांसंजानीयात्स्यभेदानपिबुवे॥१३॥
टी.भेदान्मांसपेश्यादीन्अथभेदः॥श्लो०॥यन्मांसंस्वाग्निनापक्वंतन्नेदृत्तिकथ्यते॥तदतीवगुरुस्त्रिगुणंवलकार्यतिवंहणं

स्वेदोदंतस्तथाकेशास्तथैवोजश्चसप्तमं॥ओजःसर्वशरीरस्यस्त्रिगुणंशीतंस्थिरंसितं॥१५॥

१४॥अथास्यस्वरूपमाह॥भेदोयत्स्वाग्निनापक्वंवायुनाचातिशोणितं।तदस्त्रिसंज्ञांलभतेससारःसर्वविग्रहे॥१५॥अथमज्जास्व
रूपमाह॥अस्थियत्स्वाग्निनापक्वंतस्यसारोद्भवोयत्॥यत्सुखेदात्पृथग्भूतःसमज्येत्यभिधीयते॥१६॥सूक्ष्मास्थिषुविशेषेणम
त्तात्वन्यंतरेस्थितः॥अथशुक्रस्योत्पत्तिमाह॥रसाद्रक्तंततोमांसंमासाभेदःततोस्थिच॥अस्योमज्जाततःशुक्रःशुक्राद्र्मप्रसा
दनः॥१७॥शुक्रप्रसंगेनार्तवस्वरूपमाह॥रसारेववरस्त्रीणांमासिमासिच्यहंसवेत्॥तत्तवर्षात्तद्वार्षादूर्ध्वमातिपंचाशतात्स

॥१८॥

श.टी.प्र.
२७

इदं विशेषज्ञानार्थं तत्रांतर्यामिनि स्थितं ॥ इति सप्तधातवः ॥ अथ धातूनां मलाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पूर्वप्रथमात्वक अवभासिनी हेया सा सिध्यस्या
नंसिद्धा धिष्णतां प्रता अवभासिनीति भाजकेन पितेनावभासमानान् परिणने हविस्तारितस्य ब्रीहे विंशति भागेषु दशः भागाः प्रमा
णं तस्या ब्रीहिरन्नमवः ॥ द्वितीयात्वक लोहिता हेया सा तिलकालकजन्मभूः तिलकालकः शुद्धरोमविशेषः तस्य जन्मरुत्यतिस्थानं सा

सोमात्मकं शरीरं स्वयं लघुष्टिकरं मतं ॥ इति धातुभवा हेया एते सप्तोपधातवः ॥ १६ ॥ हेया अवभासिनी पूर्वसिध्य
स्थानं च रामता ॥ द्वितीया लोहिता हेया तिलकालकजन्मभूः ॥ १७ ॥ श्वेता तृतीया संख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ॥ ता
मन्वतुर्थी विहेया किलासश्चित्रभूमिका ॥ १८ ॥ पंचमी मेदिनी ख्याता चर्वकुष्ठोद्गमता ॥ विख्याता लोहिता षष्ठी ग्रं
थिगंडापची स्थितिः ॥ १९ ॥ मूलात्वक सप्तमी ख्याता विद्धारः स्थितिश्च सा ॥ इति सप्तत्वचः प्रोक्ताः स्यूता ब्रीहिदिमात्रेति

मवप्येदं भागः प्रमाणः ॥ श्वेतात्वक तृतीया संख्याता सा चर्मदलस्य कुष्ठविशेषस्य स्थानं ॥ सा द्वादशः भागः प्रमाणः ॥ ताम्नात्वक चतुर्थी वि
हेया सा किलासश्चित्रभूमिः ॥ इति सप्तधातवः ॥ पंचमी मेदिनी ख्याता सा ग्रंथिगंडापची स्थिता सा ब्रीहिप्रमाणः ॥ ग्रंथ्यादयः प्रसिद्धाः ॥

शिव
२७

रीका कीतुरिउवीसमैपत्राकीकाओजः पठितं तत्र मुकोजसोरभेरात् ॥ अपरं ओजससौलक्षौद्रनिर्गर्जद्वयं मासं रक्तपातत्वमीरुगे ॥ सु
श्रुतः ॥ तत्र रसादीनां मुकोतानां धातूनां यत्परं ओजस्तत्स्वत्वो जस्तदेववलमिति ॥ ननु सुश्रुते ओजः पृथगेव शब्देन वलमुक्तं ॥
अन्यत्र ओजोभिन्नं च तं भिन्नं ननु स्त्रीणां रसोपधातुघ्राणजनं ॥ रक्तोपधातुरक्तपित्तं अत एवोक्तं जेयते ॥ यत्परं सोपधातुर्हृद्ग्रा
णं घ्राद्यदश्रयेत् ॥ तदा स्त्रीषु संयोर्हेया उपधातुरसस्य हि ॥ १ ॥ यदा प्रकुक्षिता पिता तदा धोरक्तमाश्रयेत् ॥ मतोरक्तोपधातु
र्हृत्स्थिह ॥ चरकात् मतः धातु न वा सप्तोपधातव इति हेयाः इत्यनेन प्रकरेण ॥ ननु सुश्रुते अस्यादीनामुपधातवो नोक्तः ॥
तद्यथा रसात् सत्यं आर्तवंचा रसात् कुंदरात् ॥ शिराश्च मांसात् ॥ खेदस्त्वचमेदसः स्नायुसंधी इति षेभ्य एवोपधातवः स्वभावा
दुत्पद्यंते न पुनरस्यादिभ्यः ॥ इति धत्वं तदिव चनं ॥ यत्तु साधारणादीनामुपधातु उक्तास्तद्धित्यं ॥ सुश्रुतारिक्तं ॥ तं त्रीयस्य मतमेत
त् ॥ अतो न दोषः ॥ तथा च तंत्रांतर्यामिनि वचनं सान्यं रजोवसास्वेदोदंताः केशास्तथैव च ॥ ओजोऽसप्तधातुः उपधातुः ॥ इति सप्तोप
धातवः ॥ अथ सप्तत्वचाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ टीका छवीसमैपत्राकी समाप्तः ॥

स्फुलात्कसप्तमीति ख्याता सा विदुष्यारेः स्थितिस्थानं नामाह दृश्यप्रमाणा ॥ स्फुलाद्विहिमात्रमेति । सप्तापित्वचः । समुद्रिताविशंति
तमभागोऽप्युपपन्नमाणां षट्पदप्रमाणं तु अंगुष्ठोदरतुल्यं यात उक्तं । उदरे द्व्यंगुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत् । एतत्प्रमाणमांसे
सुस्थलेषु वोद्वेगानुललाटसूक्ष्मांगुल्यादिषु । ननु त्वचः । कस्मात्केन प्रकारेण त्वद्यं तस्याहयं यांतरात् । क्षीरस्य पच्यमानस्य य
था संतानिका भवेत् । पच्यमानस्य प्रुक् स्वरजसस्तु तथा त्वचः ॥ सुश्रुते च इति संख्या मयं देहं तत्र ससत्त्वऽसृजः पच्यमानात्प्रजाये

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मलास्तथा ॥ तत्रापि पंचधा ख्याता मत्स्येकं देहधारणात् ॥ २१ ॥ २१ ॥

क्षीरात्संतानिका भिति । इति ससत्त्वचः ॥ त्वचो नंतरं त्रयो दोषा इत्युक्तत्वात् देह निरूपणमाह वायुरित्यादि ॥ २० ॥ वायुपित्तं कफ इति त्र
यो दोषाः । रसादिर्दोषा दोषाः त एव धातवः । देहधारणा धातव इति तथा एव मत्स्यः धातूनां मलिनी करणा मत्स्यः । येषां तरात्तेषां नि
वृत्तिमाह । शरीरं दूषणं दोषा धारणाद्वा तयो मताः ॥ वातपित्तकफा दोषा मलिनी करणा मत्स्यः । इति तत्र पित्तं पृथक् सिद्धे पिदेहधारणा
त् । मत्स्येकं पंचधा ख्याताः एकं एकं प्रति पंचधा त्वं । वायुपंचधा पित्तं पंचधा कफे धातुः पंचधा तेषु धातुषु वातस्येवाभिधा

॥ २१ ॥ २१ ॥

शिव
२८

विभागकरणं सूक्ष्म किं हि एष ककरणं । तेषु दोषेषु पवनो वायुरेव बलवान् किं भूतः संतत्युत्पन्ना माह । रजोगुणमयः रजोगुणात्मकः
सूक्ष्मः अल्पः कोत्र संचरन् ॥ पंचावस्था माह ॥ मत्स्ये त्वेत्यादि ॥ २२ ॥ एकवक्ष्यमाणोऽपान संज्ञः ॥ मत्स्ये त्वे चोरो द्वितीयः समान संज्ञ
कोष्ठवह्निस्थाने चरेत् । तथा तृतीयकः प्राण संज्ञः हृदि चरेत् । एवं स्थानमेवेन पंचप्रकारो वायुः । तस्य पंचनामो त्वाह ॥ २३ ॥ अपानस
मानप्राणः उदान व्यान इति । एतानि समीरणस्य पंचनामा भिक्ता माह । उक्तानि । एकं ज्ञानं तु पूर्वमेवोक्तं । तथा च तं ज्ञातरे । हृदि प्राणो गु

पवनस्तेषु बलवान् विभागकरणमन्तः ॥ रजोगुणमयः सूक्ष्मं शीतो रुक्षो लघुश्चलः ॥ २२ ॥ मत्स्ये चरेत् कोष्ठे च ह्निस्था
ने तथा हृदि ॥ कंठे सर्वांगदेशेषु वायुः पंचप्रकारतः ॥ २३ ॥ अपानः स्वात्समानश्च प्राणोऽनौ तथैव च ॥ व्यानश्चेति स
मीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ॥ २४ ॥ पित्तमुष्मद्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरं ॥ कटुतिक्त रसं दोषं रवं त्वाह तं ब्रजे

त् ॥ २५ ॥

देवानः समानो नाभि संस्थितः ॥ उदानः कंठदेशे स्थाप्यः सर्वशरीरगः ॥ पित्तगुणमाह । पित्तमित्यादि ॥ २४ ॥ पित्तं उत्सं उत्स
गुणं । द्रवं द्रवरूपं । पीतं पीतवर्णं । नीलं नीलवर्णं । सत्त्वगुणोत्तरं सत्त्वगुणमुत्तरं । अदिकं मस्मिन्नतत् । कटुं कटुरसं । तिक्तं तिक्तरसं । विद
ग्धं आहतं ब्रजेत् । तस्य पंचस्थाना त्वाह ॥ आग्न्या शयेत्यादि ॥ २५ ॥ श्रीरामायणं मोनमः ॥

20

अन्वाशयेन वेति तत्र भक्तिरूपं ततो नितं ॥ त्वचिकान्तिकरं हेमं लेपाभ्यंगदिवाचकं ॥ २६ ॥ दृश्यं यत्कृत्वा यत्पिन्नं तद्दसं
शोणितं नयेत् ॥ यत्पिन्नं नेत्रं युगलैरुपदर्शितं कारितं ॥ २७ ॥ यत्पिन्नं हृदये तिष्ठन्नेधाप्रज्ञाकरं च तत् ॥ पाचकं भ्रातृ
कंचैव रंजकालोचकं तथा ॥ २८ ॥ साधकं चैति पंचैव नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ॥ कफः स्निग्धो गुरुः श्लेष्मः पिच्छिलः शी

द्वयेण रम्ययोग्यं यत्किञ्चित् तत् रंजकं रंजकाख्यं ते यं किं भूतं तत् रंशो णितानं येत् ॥ यत्किञ्चित् नेत्रयुगलं तत् आलोचकं ॥ आलोचकाख्यं चतुर्ध विभूतं रूपदर्शनकारितं प्राप्तः ॥ लवणशो भवेति ॥ इहानीकफस्याननामाह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आभाशये क्लेदनकफं मूर्ध्नि स्नेहनः ॥ कंठे रसनः ॥ हृदि अनुलंवनः ॥ संधिषु ह्येकः ॥ एषु स्थानेषु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव
२९

तमे गुणधिकः स्वादु विरग्यो लवणो भवेत् ॥ कफत्वाभाशये मूर्ध्नि कंठे हृदि च संघिषु ॥ ३१ ॥ तिष्ठन् करोति देहस्य
स्यै र्म्यं सर्वांगपारवं ॥ क्लेदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चावलंबनः ॥ ३२ ॥

नवजायंते शरीरे स्नायवो नृणां । तासां विवरणं ब्रूमः शिष्यः शृणु च यत्नतः । शाखा सुखप्रदानि स्युः कोष्ठत्रिंशद्वत्तद्वयं । ग्रीवायामूर्ध्वदे
शेतुस्त्रायुतां सप्तति स्मृताः । एवमेव शरीरे स्मिन्मावन्तः संध्यो मताः । स्नायुभिर्वहुभिर्वद्वा सो न मारसहानराः । रूति स्नायु निरूपणं । अथ
अस्नानि । अस्नानं च त्रिंशत्तमिति राख्याता । पूर्वोक्तैव ते मां प्रयोजनमाह ॥ आधारश्च तत्रासारः काये स्थी विबुधा जगुः । तांश्च श

113911

पुल्लन्तिचानिशंवायोः संयान्तिरसर्वधातुः धमन्योरसवाहिन्यो धमन्तिपवनंतनौ २८३५ २८

नो शिराणां प्राणानां च धारा

एः इदानीं शिराणां प्राणानां च धारधेयत्वं दर्शयेनाह । नाभिस्थाः प्राणिनो प्राणाः प्राणानामिष्यपङ्क्तितां । शिराभिरव
तानामिष्यक्रममभिरिवारैः सुकृतात् । प्राणानां प्राणानामिष्याः नाभिस्थालाप्रित्तयेन भूमावकासु शिराखर्व्ववस्थिताः प्राणा प्राणावा
यवः प्रकर्षेण आनेति गच्छन्तीति प्राणाः प्राणवायवः । ते प्राणादिभेदे तनागादिभेदे च । दंष्ट्राकुतेनानामिष्याः यतः प्राणां प्राणवहा शिराः । नाभि
व्याप्याश्रिताः कुतः यतः नाभि शिराभि आवृता केच । अरक्तेः । यक्रनाभिरिव इति याजना । यथा रयागस्प मध्यभागेनाभिश्च द्वादशः अरक्तेः य

रिवर्धयेत्तद्वत्नाभिंशरीरमध्यभागःशिरसिः।

वामदेवतु एवं

शिव
३३

लिखितं॥धमनोनाभिसंवाविंशतिश्चतुरोत्तरा॥नाभिपरिवृतातामिश्चक्रनाभिरिवारकैः॥अतःशार्ङ्गधरेणयुगोर्ग्रहणंकृतं॥अतो
धमन्येशिरभेदमिना॥यतःसुश्रुतेलिखितं॥शिरधमनीश्रोतसांसविभागः॥अथकृत्वंशियणंसंख्यामाह॥सुश्रुतात्॥तासांखलुमू
लशिराश्चत्वारिंशत्॥तासांदशवातवहाः॥दशपित्तवहाः॥दशश्लेष्मवहाः॥दशरक्तवहाः॥तासांखलुवातवहानांवातस्थानांसपंचस
प्ततिशतभवन्ति॥तत्रवातवहाः॥एकस्थित्कधमिपंचविंशतिद्वितीयोपंचविंशतिः॥एवंशतंशखासु॥कोष्ठेचतुस्त्रिंशत्॥तस्यविवर
मांसपेश्योवलायसुरवहंभायदेहिनां॥मांसपेश्यःसमाख्यातानृणांपंचशतानिच॥श्रीराद्यास्थिपवीणिबंधयश्च
शरीरिणो॥पेशीभिःसंवृताम्येवचकवेतिभवन्तिहि॥

णं तासां श्रोतव्यां गुरुमेद्वि श्रिताः। द्वे द्वे पार्श्वे षट् पक्षे। षट् उदरे। दश वक्षसि। एवं चतुस्त्रिंशत्। एकचत्वारिंशज्जनुणां। ऊर्ध्वं तासां
 चतुर्दशं। ग्रीवायां चतुश्चकर्णयोः नवजिह्वायां षट्। नासिकायां अष्टौ नेत्रयोः। एवं वातवहनां सपंचसप्ततिशतं भवति। एष विभा
 गपित्तप्लेष्मरक्तवहनां विज्ञेयः। एवं शिराणां सप्तशतानि संख्यानि। तन्नारुणा वातवहाः। पूर्यते वायुना शिराः पित्ता दुष्टाश्च नी
 लाश्च शिराः। कफात् असृग्वा सुरुक्ताः स्युस्तथा नात्युत्स

शीतलाः। इति शितविवरणं॥ अथ धमनामाह। चतारिंशति धमना इति पूर्वोक्ता सां प्रयोजनमाह॥ ३५॥ रसवाहिनो धमिनो ज्ञा
नो देहे पवनं धमंति इदं प्रयोजनं। अथ शार्दूलधरानुक्तिः। धमनीविवरणं। तानां धमनां शार्दूलधरा इत्युच्यते। धमनो नामितो जाताश्चतुर्वि
शतिसंख्यया। इति धमनां शार्दूलधराः कार्यकरा स्मृताः। यथा स्वभावतः शार्दूलधराणां लेखुविशेषेषु च धमनीनां तथा खानिर
सोमैः रमितश्चरत्॥ पंचाभिभूतास्तथ पंचकृत्वपंचेन्द्रियं पंचसुवर्तमानाः। पंचेन्द्रियं पंचसुभावधित्वा पंचत्वपंचत्वविनाश
काले। अस्यायमर्थः पंचाभिभूतः पंचकृत्ताः धमन्यः पंचकृत्वः पंचवारान् पंचेन्द्रियं पुरुषं भावयंति योजयति। केसु पंचसुप्रो

प्रसारणाकुंचनयोरंगानां दंडुरा स्मृताः॥ नासानयनकर्णानां देहे रंध्रे प्रकीर्तिते॥ मेहनापानवक्त्राणामेकैकं

चार्दिष्टिं द्रिषादिष्ठानेषु नावयित्वा संमोज्या विनाशकाले धमन्यः विनाशमाप्स्यंतीति योजना। किंभूता ध
मन्यः पंचसुवर्तमाना पंचसुआकाशादिभूतेषु वर्तमानाः स्थिताः पंचाभिभूताः इति पंचभूतेभ्यो भिसंमतो गुरुः शब्दस्य श
रसरूपगंधास्तेः। यदा आकाशपवनरश्मयो यमभिभूतो भूता व्याप्ता धमन्यः पंचकृत्वः पंचवारान्। अमंति। आगच्छंतिका
धमन्यः। किंतु पंचेन्द्रियं पंचेन्द्रियं पंचकं सक्ष्मरूपं॥ इति मणि विभागः। अथ मांसपेक्ष्यमांसपेक्ष्यः पंचशतानि भवंती॥ ॥

शिव

३२

त्सुकंतेषां प्रयोजनमाह॥ ३५॥ मांसपेक्ष्यः वलायस्युः तथा देहिनां अवष्टंभाय। अवस्थित्यर्थः। इदमासां प्रयोजनं। शार्दूलधरानुक्तमां
सपेशीविवरणं यथांतराह। यथार्थभूषणो नुक्तो वायुः श्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितपेशितं चेष्टि विभज्यते। तथा ता
सां संख्यामाह॥ मांसपेक्ष्यसमाख्यातानां पंचशतानि च॥ तासां शतानि चत्वारिंशत्सु कथिता मथा॥ कोषेषु त्वतापसी क
थिता मुनिपुंगवैः॥ ग्रीवायां अर्धगास्ता सुचतुर्त्विंशत्प्रकीर्तिताः। पुंसां पेक्ष्यः स्त्रियाः प्रोक्ता मेहनमुष्कजा॥ स्त्रीणां मावृत्त्यतिष्ठं
ति फलमंगतं हुता॥ पुंसां मेहने मुष्कयोश्च यास्ति स्त्रोमां पेक्ष्य पूर्वमुक्ताः। स्त्रीणां मेव वृहन्मुक्ताभावात्। फलंगर्भाशयं आवृ
त्तमं मस्तकं चोक्तं रंध्राणीति नृणां विदुः॥ स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः॥ ३६॥

ह। स्त्रीणां मांसपेक्ष्यस्ति सभिर्हीनानि पंचशतानि च तथा भोजः। पंचपेशीशतान्येव स्त्रीवर्जसिद्धिभूमियः। अतश्च तस्योरीयंते
सफमी मुष्कयोः। मांसपेशीनां कर्मन्याह॥ ३६॥ अगतां प्रसारणाकुंचने तासां प्रयोजनं। शार्दूलधरा उक्तमपि विवरणं तासां संख्यां
तराह। महत्त्वत्वायवः प्रोक्ता कंहराणां सुयोदशा। प्रसारणाकुंचनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनं। चतस्रो हस्तयोस्ता इति कंडराविवर
णं। अथ रंध्रा माह॥ ३६॥ नासानयनकर्णानां देहे रंध्रे छिद्रं प्रकीर्तिते। कथिते मेहनं द्रिंयं अपायनं गुहं वक्त्रं मुखं। एषु एके

कं रंध्रे। एवं नवरंध्राणि॥

शा. टी. प्र.
३३

दृष्टमंसस्तेकेमेकं कथितं। एवं दृष्टं धाणि पुरुषाणां हिः। आचार्याः दूतिशेषः। स्त्रीणां वा शेषमाह॥ ३७॥ स्त्रीणां त्रीणि तिरं
धाणि अधिका न्यहः। तान्याहुः। देसाः योः। एकं गर्भं वत्तमानः। गर्भमार्गस्य। अन्यान्पि सूक्ष्मछिद्राणि जन्मिनां मनुष्याणां त्व
चिमतानि कथितानि। श्रोतादीनि श्रोतस्याह॥ ३८॥ बहूनि तानि संख्याय शक्यं तेनैव भाषितुं॥ वाग्मदेन यो दृष्टा सुश्रुते द्वा विंश
तिः। कचिद्गणितान्याहुः। दूतिश्रोतविवरणं॥ कफसारिण्याह। तद्दमे हृदया रधो वामभागे पुकु संज्ञी हंच। दक्षिणं गेम कृत्तिलं
सूक्ष्मछिद्राणि चानि मत्तानि त्वचि जन्मिनां॥ मनःमाणान्न पानीय रोप धातूप धातवः॥ धातूनां च मलामूत्र मल
मि त्यादयः सन्तौ॥ संच भेते हि ये नी मे स्तानि लोतां सिसं जगुः॥ तद्दमे पुकु संज्ञी हृदक्षिणं गेम कृत्तिलं॥ ३९॥
उदान वा के राधारः पुकु संभो ज्यते पुतेः॥ रक्तवाहि शिरामूलं जीहा ख्यातो मह विमिः॥ ४०॥

च। तदुक्तं सुश्रुते। कफ
शोणितयोश्चापि मसार्दं हृदयं मतं॥ तस्याधो वामतः सी हृदक्षिणे सोममुच्यते॥ तत्रैव यकृतिं विंद्यात् हृदयं चेतनं स्मृतमिति। श्रीहा
नमाह॥ ३९॥ जलवाहि शिरामूलं तिलं किं भूतं तस्याधो न कं जठरस्य स्पमेदसः॥ वृको पुष्टि करोते यो रकाग्रं मांसं। वृकैति वेद्या
वृषणं लिङ्गयोः स्वरूपमाह॥ ४०॥ वृषणो अंशो वीजवाहि शिराधारे प्रोक्तो वीजं वीर्यं तद्वाहिनी या शिरा तस्य आरो॥ किं भूतौ धोरु
च। तदुक्तं सुश्रुते। कफ

पत्राहो लिङ्गार्धो धानकरं तत्। वीजमूल
योः। आधानं स्यात्। वीजं पुके हृदयं
मोजनमाह॥ ४१॥ चेतना स्थानं तान् स्थापनं
तथा ओजसः। आश्रयस्थानं॥

ओजः सर्वधातूनां सारः। तथा वाग्मदे। ओजस्तु ते जो र्धातूनां शुक्रां तानां परस्मृतमिति। वायुसंयोगेन शिराधमनीनां विशेषकार्य
माह॥ ४२॥ नाभिस्थाः शिराधमन्यः तनुं व्याप्य स्थिताः ताः वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः तनुं पुष्पंतीति योजना। अन्यदपि वायोः। का
र्यमाह॥ ४३॥ ४४॥ प्राणपवनः हृदि स्थो वायुः विलुपदा मृतं पातुं कंठादुहि विनिर्योति। अंवरपी यूषं पीत्वा पुनर्वगतः आया

यकृदंजकपित्तस्य स्यात्तं रक्तस्य संश्रयं॥ जलवाहि शिरामूलं तस्याधो न कं जठरस्य स्पमेदसः॥ वृको पुष्टि करोते यो रकाग्रं मांसं। वृकैति वेद्या
सः॥ वीर्यवाहि शिराधारे वृषणो धोरुया वहे॥ ४१॥ गर्भधानकरं लिङ्गमयनं मलमूत्रयोः॥ हृदयं चेतना स्थानमोजस
श्चाश्रयं मतं॥ ४२॥ शिराधमन्यो नाभिस्था सर्वव्याप्य स्थितास्तनुं॥ पुष्पंति चानि शं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः॥
४३॥ नाभिस्थः प्राणपवनः स्यात्तु हृत्कमलांतरं॥ कंठादुहि विनिर्यातु पातुं विलुपदा मृतं॥ ४४॥ श्रीरामायनमः॥

ति किं कुर्वन् हृत्कमलांतरं स्पृष्ट्वा नाभिस्थः स नृजठरान्तं जीवयन् अखिलं देहं मी णयन् पुनर्योतीति योजना॥ यद्वा नाभिस्थः
प्राणिनां यः पवनः नाभिस्थः सः हृत्कमलांतरं स्पृष्ट्वा कंठादुहि विनिर्योति। किं कर्तुं विलुपदा मृतं पातुं अंवरपी यूषं पीत्वा पुनः

वेगतः आयाति। किं कुर्वन् जठरानलं जीवयन् अखिलं देहं शीणयन् इति वा योजना। ननु हृदि प्राणो गुदे पानः समानो नाभिसंस्थितः। इत्थं कृत्वा तद्वर्णनाभिः प्राणपवनो भवतीति दूषणं उच्यते। नाभिस्यो यो वायुस्तस्यापि प्राणसंदेपिसुश्रुताभिप्रायः। एवं व्याख्या चेत्तर्हि नाभिः प्राणपवनावुवचनं उच्यते। यास्य मिमांसेणोक्तं अवयवैः दूरीकर्तुं मशकः। तथा च शिरावर्णनशरीरे ध्वं तरिवचनं। नाभिः प्राणिनां प्राणाः प्राणानां मुखपाश्रिताः। शिराभिरावृतानां निचक्रनाभिरिवारकैः। अस्येयं व्याख्या च। प्राणिनां

पीलाचां वरपीयूषपुनरायाति वेगतः। शीणयन् देहमखिलं जीवं च जठरानलं॥ ४५॥ श्रीरामः॥

नाभिः प्राणिनां प्राणाः शिराभिः व्यापिताः। तत्कुतः नाभिः शिरावृता केवल आरकैश्च नाभिरिवेति योजनाः। मर्कट्येण अनेन गच्छति प्राणः प्राणवायवस्तेन प्राणदि मेरे न रश्धा। एवं दशविधो वायुः प्राणरूपेण संचरेदित्युक्तेः यद्यपि प्राणश्चैव न दृष्टि याणि जीवानां वायवो गच्छन्ते। तथा यत्र शिरास्तु गतिमत्त्वावायोरेवं ग्रहणं दशविधः प्राणः। पंचप्राणाय दशप्राणाः। दशधा प्राणवायुः कृत्वा त्वं एवं दशविधो वायुः प्राणरूपेण संचरेदिति वा सुदेवानुभावः। तथा च पुराणवचनं। नियमितः प्राणो मुहुर्मृग्यते॥ नियमिताः प्राणद

शिव

३४

शधा प्राणवायवो येन नियमितः प्राणः योगिनः तेः परमेश्वर हृदि मुहुः मृग्यते विचार्यतो दृष्ट्ये तदस्यार्थः तस्मान्न दोषः दृष्टानीमायुषस्वरूपमाह॥ ४५॥ शरीरप्राणयोः संगत आयुः उच्यते। कालेन आसुयोनिः शेषेण तद्वियोगात् प्राणवियोगात् पंचत्वं कथ्यते। पंचत्वं मरणत्वं। अतो मृत्योः प्रतीकारं। नानास्ति रोगाणां प्रतीकारः अतो रुग्ण्यः तनुं रक्षेदित्याह॥ ४६॥ अवायं दूरीकर्तुं मशकः। रोगनिवारणोत्साद्यादि मेरमाह॥ ४७॥ अप्रतिकारिणः चिकित्सा मनुकुर्वतः पुरुषस्य साध्यारोगः यावत्तं यो

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते॥ कालेन तद्वियोगाच्च पंचत्वं कथ्यते बुधेः॥ ४६॥ न जंतुः कश्चिद्मरः एषि व्याजायते क्वचित्॥ अतो मृत्युरवायं स्यात्किंतु रोगान्निवारयेत्॥ ४७॥ जायत्वं याति साध्यं सुजायो गच्छत्यसाध्यतां॥ जीवितं हंत्यसाध्यं सुनरस्याप्रतिकारिणः॥ ४८॥ अतो रुग्ण्यस्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित्॥ ॥ ४९॥

तिवायः असाध्यतां याति गच्छति। असाध्यजीवितं हंतीति योजना। अतः कर्मविपाकवित्। रुग्ण्यः तनुं रक्षेत्। कर्मविपाकवित्। तन्निदानतः। दृष्टानीधर्मादिसामशरीरस्य कथं रुजते। कथं सुखयातीत्याह॥ ४८॥ यतः धर्माय काममोक्षाणां प्रारंसाधनं अतः रुग्ण्यारक्षेदिति पूर्वैर्नैव संबंधः॥ धात्वाहीत्वा मा मसत्त्वाभ्यां शरीरस्य दुःखसुखे आह॥ ४९॥ ॥ ४९॥ ॥ ४९॥

श. टी. प्र.

३५

धातवः रसाः सप्ततन्मलाः॥ धातुमलाः दोषा वातादयः॥ असमाहीनाधिकाः॥ तनुं नाशयन्ति समास्वप्रमाणस्थाः सुखाय विहे
मातवाचला योपचया॥ यदुक्ता मधातु वृद्धौ उपचयाय ख्योऽस्याय॥ इति शार्ङ्ग धरदीपिकायां कलारिविवरणं समाप्तं॥ अ
यस्य छिन्नमः॥ आयुर्वेदस्वकलं चिकित्सा च पुरुषस्य चतुर्विंशतितत्त्वानां समवायः प्रकीर्तिताः॥ तस्मात्तु चतुर्विंशतित
त्त्वानां जीववात्मनः स्वरूपनिरूपणाय स्य छिन्नमनाह॥ ५०॥ पुंसः चिदानं रूपांश्चरस्य प्रकृतिर्निर्गुणा॥ केवभास्वतः सूर्यस्य
धर्मीयैकामनोऽज्ञां शरीरं साधनं यतः॥ रोगास्तस्यापहरति रमेयसो जीवतस्य च॥ ४९॥ धातवस्तन्मला दोषा
नाशयन्त्यसमास्तनुं॥ समा सुखाय विहेया वला योपचयाय च॥ ५०॥ इति कलारिविवरणं समाप्तं॥ जगदीश्वरनिष्ठस्या
चिदानंदैकरूपिणः॥ पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्निर्गुणा मतिष्ठामेव भास्वतः॥ ५१॥ अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मना॥ ॥

मतिष्ठामेव कथं भूतस्य पुंसः जगदीश्वरः॥ जगदुत्पादकस्य॥ जगच्छब्देन एषिव्याप्यः॥ अनुगच्छतीति जगत्॥ तेषामुत्पत्तौ सम
वायकारणो॥ पुनः कथं भूतस्य अनिष्ठस्या रूढारहितस्य॥ पुनः कथं भूतस्य चिदानंदैकरूपिणः॥ चित् आनंदमेवरूपं यस्य
अनेन ईश्वरस्य नित्यत्वात् प्रकृतेरपि नित्यत्वं प्रतिपादितं॥ इदानीमचेतनायाः प्रकृते पुरुषस्य चैतन्ययोगेन स्य छिन्नमति
नाह॥ ५१॥ अचेतनापि चैतन्ययोगेन अखिलं विश्वं अकरोति॥ किं भूतं विश्वं अनित्यं अस्यापि॥ पुनः किं भूतं नाटकाकृतिं॥

इति जगदुत्पत्तिः अखिलं विश्वं अकरोति॥ किं भूतं विश्वं अनित्यं अस्यापि॥ पुनः किं भूतं नाटकाकृतिं॥

शिव
३५

वीरित्वा तत्रिंशत्किं गत्वा दत्र न पुंसकी॥ इदानीं उत्पत्तिकृतेः प्रकृते रूढादीनां प्रकृतीत्यादि॥ ५२॥ किं भूतं बुद्धिं रूढमयी पुनः
किं भूतं महद्गुणं तदुद्देः सकाशात् अहंकार अभवत् इति योजना॥ प्रकर्षेण क्रियन्ते अनया इति प्रकृतिः॥ गुणानां साम्यं वा प्रकृतिः
सत्त्वरजस्तमसां साम्यवत्त्वा प्रकृतिः इति संख्येयं॥ स प्रकृतिरष्टधा भेदभिन्ना॥ तथा चोक्तं॥ सुश्रुते अव्यक्तं महानहंकारपंचतनू
मात्राणीत्यष्टौ प्रकृतयः॥ गीतायां चोक्तं॥ भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च॥ अहंकार इति त्रयं मेभिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ अतो
अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृति॥ ५२॥ प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वं बुद्धिमजी जनत्॥ इच्छामयी महद्गुणा
महंकारस्ततो भवत्॥ ५३॥ त्रिविधः सोऽपि संजातो रजः सत्त्वतमोगुणैः॥ तस्मात्सत्त्वरजो युक्ता हिंद्रियाणि दृशो
भवत्॥ ५४॥

बुद्ध्या रयो वक्ष्यमाणाः प्रकृते भेदा बुद्धिस्तान् स्वरूपा इच्छामयी इच्छा स्वरूपं महद्गुणं बहु रूपं यतः॥ गीतायामु
क्तं॥ बहुशाखा ह्यनेनाश्रु बुद्धेयो व्यवसायिनामिति॥ अहंकारस्त्रिविधो भवतीत्याह॥ तस्या हिंद्रियाणि भवतीत्याह॥ सोऽप्यहं
कारः रजः सत्त्वतमोगुणैः॥ त्रिविधः संजातः अभवत्॥ तस्मात्सत्त्वरजो युक्ता रहंकारात् दृशं हिंद्रियाणि॥ अभवन् एकादश भेद
तः॥ तेषां नामान्याह॥ ५४॥ श्रीरामचंद्राय नमो नमः॥

शा.टी.प्र.
३६

मनः एकादशं मता निरुश आत्रादीनि प्रोत्रकं एकं द्वितीयं त्रयं च ॥ नयनेनेत्रयुग्मे जिह्वा प्रसिद्धा ॥ घ्राणं नासारं ध्रुवचो वचने
हस्तौ द्वौ पादौ पादौ द्वौ ॥ उपस्थं मेतुं ॥ योनिश्च ॥ गुदं प्रसिद्धं ॥ दशेन्द्रियाणां मध्ये पंचबुद्धीन्द्रियाणि ॥ पंचकर्माणिन्द्रियाणि पंचभवन्ति ॥
५५ ॥ प्राकृतानीन्द्रोत्रादीनि पंचबुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेरश्रयत्वात् ॥ इतराणि वचः प्रभृतिनी पंचकर्मेन्द्रियाणि कर्माश्रयत्वात् ॥ सू
क्ष्मबुद्धिभिरेतानि कष्यंतीति योजना ॥ त्रिविधा हंकारात् तन्मात्रं पंचकं भवति अतस्तदाह ॥ ५६ ॥ तमः सत्त्वगुणोत्कृष्टात् ॥ अ

मनश्च जातं तात्प्राहः प्रोत्रं त्वद्वयं न तत्रा ॥ जिह्वा घ्राणं वचो हस्तपादौ पश्य गुह्यनि च ॥ ५५ ॥ पंचबुद्धीन्द्रियाण्याहुः
प्राकृतानीतराणि च ॥ कर्मेन्द्रियाणि येषैव कष्यंते सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ ५६ ॥ तमः सत्त्वगुणोत्कृष्टात् हंकारात् तन्मात्रं भवे
त् ॥ तन्मात्रं पंचकं तस्य नामानुक्तानि सूरिभिः ॥ शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकं ॥ रसतन्मात्रकं गंधतन्मा

हंकारात् तन्मात्रं पंचकं अभवत् ॥ तस्य नामानि सूरिभिः कृतानि ॥ तानि नामान्याह ॥ ५७ ॥ शब्दतन्मा
त्रकं घ्राणमात्रकं घ्राणस्वरूपं प्रोत्रमात्रकं ॥ प्रोत्रस्वरूपमाह ॥ प्रोत्रस्वरूपं स्पर्शतन्मात्रकं ॥ त्वक्स्वरूपं ॥ रूपतन्मात्रकं नयन
मात्रकं ॥ मात्रकं घ्राणस्वरूपं ॥ तन्मात्रं पंचकं भूतपंचकं जायत इत्याह ॥ ५८ ॥ श्रीमत्सीतारामचंद्राभ्यां नमो नमः ॥ ॥ ५८ ॥

शिव
३६

व्योम आकाशं ॥ अनिलो वायुः ॥ अन्नो अग्निः ॥ जलं प्रसिद्धं ॥ क्षोणीष्ठ पृथ्वी ॥ तद्रूपं तेषां स्वरूपं दृष्टानीतन्मात्राणां विशेषाणां माह ॥ ५९ ॥ शब्दः
प्रोत्रविशेषभावः ॥ रूपं नेत्रविशेषभावः ॥ रसो जिह्वाविशेषभावः ॥ गंधो घ्राणविशेषभावः ॥ एते तन्मात्राणां विशेषास्तुः किं भूतास्थूलभावं
प्राप्ताः ॥ विशेषा अनुभवयोगैः सुखादिभिर्विशेषेण शक्यं ते सूक्ष्मत्वात् एते शब्दाश्च बुद्धीन्द्रियाणां विषयाश्च भवन्ति तान्याह ॥ ६० ॥

तन्मात्रा पंचकं तस्मात्संजातं भूतपंचकं ॥ व्योमानिलाऽनक्तजलक्षोणिरूपं च तन्मतं ॥ ५९ ॥ शब्दस्पर्शश्च रूपं च रसगंधा
वनुक्रमात् ॥ तन्मात्राणां विशेषास्तुः स्थूलभावमुपागताः ॥ ६० ॥ बुद्धीन्द्रियाणां पंचैव शब्दाद्याविषयामताः ॥ कर्मेन्द्रियाणां
विषयाभावादानविहारिताः ॥ ६१ ॥ आनंदोत्सर्गकौचैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥

तत्र शब्दश्चोत्रविषयः ॥ स्पर्शत्वविषयः ॥ रूपं नेत्रविषयः ॥ रसजिह्वाविषयः ॥ कर्मेन्द्रियाणां विषयान्याह ॥ ६१ ॥ तत्त्वदर्शिभिः ज्ञानिभिः कर्मे
न्द्रियाणां भावादयो विषयाः कथिताः ॥ ततः वचसा भाषाभाषणं ॥ जिह्वा अदनं भक्षणं ॥ पादस्य विहारगमनागमनं ॥ उपस्थस्य योनिर्हिं
गयोः आनंदं स्त्रीपुरुषसौख्यविशेषं ॥ गुदस्य विसर्गपुरीषत्यागः ॥ इति प्रकृतिविवरणे समाप्तौ ॥ प्रकृतेनामान्याह ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीः ॥

शा. टी. प्र.
३७

माप्रकृतिः शिवं परमेश्वरं आश्रित्य स्थिताः तस्या एता निनामानि भवन्तीति योजनम्। एकप्रकृतेः प्रधानं नाम। एवं प्रकृतिः। एकं शक्तिः। एकं
नित्यात्मकं अविकृतिः। सुश्रुतमते अव्यक्तं च प्रकृतिर्नाम। न व्यक्तं ते स्वस्वव्यक्तं मूलप्रकृतिपर्यंत इति उच्यते। इहानी चतुर्विंश
तितत्त्वानां समाप्तिः क्रमकथ्यते ॥ ६२ ॥ महान् बुद्धिः अहंकृतिरहंकारः। पंचतन्मात्राणि। शरीरानि एतानि सप्तबुधाः प्रकृतिः विकृतिं
जगुः। प्रकृतिकारणं न तु कथ्यते। कार्यमित्यर्थः। महत्तत्त्वादयः सप्तमहानहंकारः। पंचतन्मात्राणीति शक्तेः। प्रकृतेर्विकृतयः। का
प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्याविविकृतिस्तथा ॥ ६२ ॥ एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥ महानहंकृतिः पंचत
न्मात्राणि एव कथ्यते ॥ ६३ ॥ प्रकृतिर्विकृतेष्वेव संज्ञेतानि बुधा जगुः ॥ ऐन्द्रियाणि चित्तं च महत्तत्त्वाणि पंच च ॥ ६४ ॥
विकाराः बोद्धव्याः सर्वे जायन्ते जगत्स्थिताः ॥ श्रीरामायनम् ॥

मीणीति सुश्रुतः। तथा ग्रंथांतरे ऐन्द्रियाणां संभूतिं कथयन् तत्त्वाद्यः सप्तप्रोक्ता विकृतयोपि च। अथोदशविका
रानाह। ऐन्द्रियाणि प्रोक्ता इति चित्तं मनः महत्तत्त्वाणि ऐश्वर्यादीनि तेषां उदशविकाराः। जगत्स्थिताः विकाराः कार्याणि एवं भू
ते गृहे जीवात्मा वसतीत्याह ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ एवममुना प्रकारेण चतुर्विंशतिमिस्तत्त्वाः सिद्धवर्गं हे देहे गृहे जीवात्मानि यतेषु नाशुभक

मीणीतिः। आयतः। आधानः

शिव
३७

पुनः किं भूतः स्वांतदूतवान्। स्वांतं मन एव दूतो यस्य सः स्वांतदूतवान् मनो दूत इत्यर्थः। स जीवात्मा देही कथ्यते इत्याह ॥ ६५ ॥ मनसा क
त्रिमेः कर्मबंधनेः आसौ बद्धश्च देही कथ्यते। देहो स्यात्सीति देही। जीवात्मा तस्य देहिनो याति वंधाय भवन्तीत्याह ॥ ६६ ॥ तस्य देहिने जी
वस्य कामादयो वंधाय भवन्तीति योजनम्। येन बद्धो मुक्तश्च भवति। सुखदुःखं भवतस्तत्प्रकारमप्याह ॥ ६७ ॥ अज्ञानात् कामादि

एवं चतुर्विंशतिमिस्तत्त्वाः सिद्धवर्गं हे ॥ ६५ ॥ जीवात्मानि यतो नित्यो वसति स्वांतदूतवान् ॥ स देही कथ्यते पापपुण्यदुः
खसुखादिभिः ॥ ६६ ॥ आसौ बद्धश्च मनसा कत्रिमेः कर्मबंधनेः ॥ कामक्रोधोलोभमोहावहंकारश्च पंचमः ॥ ६७ ॥ इ
न्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य वंधाय देहिनः ॥ आप्नोति वंधमज्ञानात्माज्ञानाच्च मुच्यते ॥ ६८ ॥ तत्तदुःखयोगकृष्याधि
कारेण तत्सुखावहं ॥ इति श्री रामोदरस्तोत्रे चरेण विरचिते सां हितायां सृष्टिकर्मशरीरार्थाय ॥ ७ ॥

बंधं आप्नोति। आत्मज्ञानात् कृत्वा ज्ञानात् मुच्यते जन्मादिभिरिति शेषः। व्याधिसुतत्तदुःखयोगकृत्। तस्य देहिनः दुःखयोगं करोतीत्य
र्थः। तत्तदुःखसंयोगात् व्याधिः। इति सुश्रुतोक्तेः। व्याधिरक्षणात्। आरोग्यं तत्सुखावहं। भवतीति संबंधः। इति सृष्टिक्रमकथनं। य
द्दशरीणि तिसृदा आहारपेक्षा ॥ अतः आहारपाकक्रममाह ॥ ६८ ॥ ॥ ६८ ॥

पूर्वमयमतः प्राणानितेरितः॥ प्राणवायुमेरितः॥ आहारस्योपादिपंचमिधेलक्षणः॥ आमाशयं याति॥ नामिस्तनंतरमामाशयः तत्र
गत्वा माधुर्यमधुरभावं बलभते॥ किं भूतो आहारः पदुसः॥ वाग्भेदे चैवं॥ आहोषद्रुसमापन्नमधुरीभूतमीतयत्॥ फेनभावं संया
ति विदाहदहतांगतमिति॥ आरुतत्वं च भाषोतीत्याह॥१॥ अथेत्स नंतरं पाचकपित्तेन विदग्धः आरुतां ब्रजेत् ततः समानमा

वात्यामाशयमाहारः पूर्वप्राणानितेरितः॥ माधुर्यं केन भावं च पदुसोपिलभेत सः॥१॥ अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा
रुतां ब्रजेत्॥ ततः समानमरुताग्रहणी अभिनीयते॥२॥ यद्यपि न धरनामया कला परिकीर्तिता॥ पक्वामाशयमध्य
स्याग्रहणी स्वभिधीयते॥३॥ ग्रहण्योपच्यते कोष्ठे वह्निना जायते कटुः॥ रसो भवति संपक्वदपक्वादमसंभवः॥४॥ व
हेर्वलेन माधुर्यसिधतां याति तद्रसः॥ पुष्पातिचातनखिलान् सम्यक् पक्वो मृतोपमः॥५॥

रुताग्रहणी अभिनीयते प्रापते।
ग्रहणी कला॥ तत्र ग्रहणी किं भवतीत्याह॥२॥ सम्यक् पक्वत्वरसः भवति॥ अपक्वात् आमसंभवो भवतीति योजना॥ पुनः वह्निना प
क्वः किं भवतीत्याह॥३॥ पुनः बहेर्वलेन पक्वः माधुर्यसिधतां च याति चेत्सम्यक् पक्वो मृतोपमः॥ पुनः बहेर्वलेन पक्वात् खिला
न्धातुं पुष्पाति॥ संदवहि पक्वदोषमाह॥४॥ विषभावं विषस्वरूपं वा ब्रजेत् विश्रयादिभिमारणत्वात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव

२८

रोगसंकरं बहु रोगसमं कुरुति॥ आहारस्य केन वा सारं किं मलमित्याह॥६॥ आहारस्य सारं भूतो रसः सारहीनो॥ समलद्रयो भवति त
ज्जलं शिराभिः वसो नीतं मूत्रत्वं अवाप्नुयात्॥ तत्किदं मलं भवति॥ तस्य व्यवस्थामाह॥७॥ तत्किदं तस्याहारपकस्य॥ यत्किदं तत्
मलं हेयं॥ तत्पक्वाशयेति चेत्॥ तत्अपाने नोदितं बलित्रितयमार्गेण याति॥ तस्य बलित्रितयस्य नामायाह॥ प्रवाहिनी सज्ज
नीग्राहिका इति बलित्रयं॥ अत्र गुदममाणं नोक्तं॥ तत्प्रेषांतराद्विशेषतः लिख्यते॥ तद्यथा॥ गुदस्य मानं सर्वस्य सार्धं स्याच्चतु

संदवहि विदग्धश्च कटुश्चास्यो भवेद्रसः॥ विषभावं ब्रजेद्वाऽपि कुर्याद्वा रोगसंकरं॥६॥ आहारस्य रसः सारः
सारहीनो मलद्रवः॥ शिराभिः सज्जलं नीतं वसो मूत्रत्वं माप्नुयात्॥७॥ तत्किदं च मलं हेयं तिष्ठेत्पक्वाशये च त
त्॥ बलित्रितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितं॥८॥

रंगुलं॥ तत्र सुर्वलयं स्तिष्ठः शंखवर्तमणिस्तताः॥ प्रवाहिनी भवेत्स
र्वासासार्धगुलसंमिता॥ उत्सर्जनी तु तदधः सासार्धगुलसंमिता॥ तस्या अधः संवरणी स्यादेका गुलसंमिता॥ अर्धगुल
प्रमाणं तु बुद्धे गुणबुद्धे मतं॥ मलोत्सर्गस्य मार्गे यं पायुदेहे विनिर्मितं॥ इति पक्वो रसः कुत्र स्थितारसादीन करोतीत्याह॥८॥

शा.टी.प्र.
३९

समानमरुतेरितः रक्तः आदेहदयं याति। तत्र पित्तं न रंजितः पाचितः स्वरक्ततां याति। तत्रोति यकृति प्रीहो स्यात्ते रक्तस्य हृदयपाके दू-
षणप्रसंगात्। तथा चोक्तं सुश्रुते। सरस्वत्या पोरसो यंकृतः प्रीहो नो प्राप्य रागमुपेती त्युक्तत्वात् रसगेन। अन्येषां धातूनां पाकक्रममा-
ह॥१०॥ मासे मुक्तत्वं यातीति योज्यं। तत्रोते नैव प्रकोरेण स्त्रीणारजश्च मासेन भवत्। विशेषणपाकक्रमस्तु धातुविवरणेनोक्तः मुक्त-
शोणितमुक्ता र्गो भवतीत्यपि संक्षेपेणाह॥११॥ गर्भसंजायते इति योज्यं। सजातः सन् बालः उच्यते। मुक्तजः शुद्धगर्भः॥ अमुदः

प्रवाहिनीसर्जनी च ग्राहि के ति बाले त्रयं॥ रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः॥९॥ रंजितः पाचितस्तत्र पित्तेनाया-
तिरक्ततां॥ रक्तं सर्वं शरीरस्य जीवस्याधारमुत्तमं॥१०॥ स्निग्धं गुरु वलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्॥ पापिताः पित्तता-
पेन रसाद्या धातवः क्रमात्॥११॥ मुक्तत्वं याति मासेन तथा स्त्रीणारजो भवेत्॥ कामान्निष्युन संयोगे शुद्धशोणितमु-
क्तजः॥१२॥ गर्भः संजायते नार्थसजातो बालमुच्यते॥

शुद्धशोणितकोरपि गर्भो भवति। अत आह। दंयतेः कुष्टबाहुल्या-
दुष्टशोणितमुक्तयोः। यदप्यत योर्जातं तदस्यापि कुपि दितं। कुपं जातं यस्य तत् कुपितं। अन्नतारकादित्वाद्द्वयमत्ययः। यत्तु
वातादिदुष्टैरतसः प्रजोत्पादनेन समर्था इति सुश्रुतः। अन्नमुद्धमजोत्पादने समर्था इति बोध्यं। रोगादिना अमुदस्तु प्रजावा-
तादिदुष्टमुक्तं। अपि जनयति जन्मो धवधिरपं ग्राहिसंभवात्। इदानीं रजः मुक्ताधिको किं भवतीत्याह॥१२॥ रजसः आधिक्ये क-

॥ अमुदः शुद्धशोणितकोरपि गर्भो भवति ॥

शुद्ध

समत्वेन द्वयोः साम्येन न पुंसकं भवेत्। अतः परंपारमे श्वरी रूपा। अदृष्टस्य बलवत्तरत्वात्॥ जन्मांतरं बालस्य भेषजप्रमाणमुक्त-
क्रियामाह॥१३॥ बालस्य प्रथमे मासि एकैव भेषज रक्तिको देया किं भूता भेषजमात्रा॥ क्षीरक्षौद्रसिताद्युतैः अवलेही कृता यावत्
वत्सरः भवेत्॥ तावत् एकां एकां रक्तिकां मासि मासि वर्धयेत्॥ वत्सराद्धर्ध्वे भेषजपरिमाणमाह॥१४॥ तदूर्ध्वं वत्सराद्धर्ध्वं माषेर्व-

आधिक्ये रजसः कन्यापुत्रमुक्ताऽधिके भवेत्॥१३॥ न पुंसकं समत्वेन यथेष्टा परमेश्वरी॥ बालस्य प्रथमे मासे देयमे-
षज रक्तिका॥१४॥ अवलेही कृतैः केव क्षीरक्षौद्रसिताद्युतैः॥ वर्धयेत् तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरः॥ माषवृद्धिस्त-
दूर्ध्वं स्यात् यावत् षोडशवत्सराः॥ ततः स्थिरं भवेत् तावदावदूर्ध्वं णि सप्तति॥ ततो बालकवन्मात्रा ह्यसनी याशनेः श-
नैः॥ मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायानां चतुर्गुणा॥१७॥

द्विस्वात्। यावत् षोडशवत्सरो भवति। ततः षोडशानंतरं स्थिरमात्रा भ-
वेत्॥ यावत् सप्ततिः॥ न वर्धनमित्यर्थः॥ वर्द्धनक्रममप्याह ह्यसक्रममाह॥१६॥ ततः बालकवत् एकादिरक्तिकादिमात्रा ह्यसनी-
यानकर्तव्या॥ इयं मात्रा कल्कचूर्णानां कषायानां एतन्मात्रतः॥ चतुर्गुणारक्तिका चतुष्टयप्रमाणा॥ अंजनादीनां विधानमाह-
॥१७॥ एतत् अंजनाद्यं बालानां जन्मप्रभृति शस्यते॥ प्रतिमर्शः नस्य भेदमनुनतीत्यं। तीक्ष्णस्य अष्टमाह्वरपिधानात्॥

इहानीवालाहीनां विधानमाह ॥१८॥ कवलः गंडूपापंचमादूर्पाकर्तव्यः ॥ नस्य कर्म अष्टमादूर्पाकर्तव्यं ॥ विरेकः षोडशादूर्पाकर्तव्यः ॥ मेषुनंस्त्रीप्रसंगः विंशतेः कर्तव्यः ॥ वात्स्यावस्थारी नि कि मस्य र्येतं भवति तदप्याह ॥१९॥ वात्स्यादिकं ॥ जीवितं तं दशतदशेत्
हीनो भवेत् ॥ वात्स्यं दशवर्षपर्यंतं ॥ विक्रम उविः त्रिंशत्पर्यंतं ॥ मेधाचत्वारिंशत्पर्यंतं ॥ त्वकृदादूर्पापंचाशत्पर्यंतं ॥ दृष्टिः षष्टिपर्यंतं ॥ परतोहीना भवति ॥ शुक्रं सप्ततिपर्यंतं ॥ विक्रम अशीतिपर्यंतं ॥ बुद्धिर्नवतिपर्यंतं ॥ कर्मेन्द्रियं शतपर्यंतं ॥ ननु शार्ङ्गधरेण वा

अंजनं च तत्रालेपः स्नानमभ्यंगकर्म च ॥ वसनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रवृत्तिश्च स्यते ॥ कवलः पंचमादूर्पादष्टमात्रस्य क
र्म च ॥ विरेकः षोडशादूर्पाद्विंशतेः श्रेय मेषुनं ॥१९॥ पुमाश्चतुर्विधो बालः कुमारस्य विरो युवा ॥ बालो ह्ये पंचदशभिः
त्रिंशद्विंशतु कुमारकः ॥२०॥ पंचाशद्विंशतु प्रानर्षे युवा रद्वस्ततः परं ॥ बाल्यं वृद्धिः छविर्मधा तदृष्टी श्रुक्तविक्रमो ॥

मेमासिदेयाभेषजेति रक्तिकेति जन्मोत्तरकाले विधानं न लिखितं ॥ तत्किं अस्वास्थ्यविषयं चास्य स्वस्थविषयं वा ॥ अस्वस्थविषयं चेत्
तदा बालचिकित्सा बा मेघप्रसंगस्यात् ॥ स्वस्थविषयं चेत् तर्हि स्वस्थं ॥ रोगे विना औषधदानं संभवाद्यर्थमेतद्विधानं उच्यते सत्यवत्
ने दोषकोपो भवति तं निवारणार्थं यद्वा मकृत्सारं मकरो वदु ए निवारणार्थं एतद्विधानं ॥ दोषकोपात् तत्राच सद्यः प्रसूता क्षीरगुणे ॥ क्षीरं
सद्यः प्रसूतानां चिरसं दोषकारकं ॥ तथा च तस्या तस्यः प्रसूतानां जायते श्लेष्मले पथ्यद्वि ॥ अतो यु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव

४०

कं विधानं तदवस्थमत्रैवोचितं ॥ तथा च सुश्रुते लिखितं ॥ तस्या त्रयमेहनि मधुसर्पिरनंत मिश्रमंतः पूतं त्रिकालं पाययेत् ॥ द्वितीये ल
क्ष्मणसिद्धे सर्पिः तृतीये च ततः प्राग्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपानितलसंमितं द्विकालं पाययेत् ॥ अनंतं केशरं यवा सकबा सुवर्णं
वा ॥ वृद्धवा न देतु ॥ अनंता मिश्रे मधुसर्पि पादूति पाठः ॥ तत्र चानंता दूर्वा व्याख्याता ॥ तत्र रक्तिमात्रं देयं अन्ये च प्रयोगाः ॥ सोवर्णं सु
कृतं चूर्णं कुप्यं मधु घृतं वचं ॥ हेमं चूर्णं निकेट्यः ॥ यद्वा द्रव घृतं मधु ॥ चत्वारो मिहिताः प्राशः श्लोका र्धेषु चतुर्थे पि ॥ कुमाराणां वपु
र्मधा वत्तपुष्टि विवर्धताः ॥ संवत्सरं नावदेते योगाः सेव्याः ॥ अन्ये द्वादशवर्षा ण्माहुः ॥ मात्रा पिलिखितं ॥ विदुंग फलगात्रं तु जातमान

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेति जीवितं दशतो ह्यसेत् ॥२०॥

स्वभेषजं ॥ एते नैव प्रमाणेन मासि मासि मवर्धनं ॥ कोलादिमात्रं क्षिरादिदेयाभेषजकोविदुः ॥ क्षीरान्नादेः कोलमात्रमन्नादौ दुंदुवरोपमं
॥ सुश्रुता तद्युक्त्याति ॥ चूर्णनिव्याख्यानं यति ॥ सोवर्णं नागकेशरचूर्णं ॥ यद्वा कुंकुमचूर्णं मत्स्याक्षः मत्स्याक्षी ब्राह्मी चा ॥ अर्कपुष्पी
पयस्या ये द्वा अकी ॥ पुष्यसदृशलता ये तद्दूर्वा विशेषणं ॥ यद्वा केचिद्द्वयमाहुः ॥ कैटयो निवः ॥ कनकवाचकं सर्वत्र केशरमेवाद्
निकुमारपोषणविधानं ॥ अथ मकृते रपिशरीरांगत्वात् सकृदतिविवरणमाह ॥

शा. टी. प्र.
४१

ननु वातप्रकृतिस्तु पूर्वोक्ता। जगत्कर्त्रेन्द्रियकारकमत्र ननु नरुक्तिरोचः। उच्यते। इदं तु शरीरस्य भावतश्चक्षणाशरीरप्रकृतिः। शुक्रार्ते
वांशयोगेदोयोत्कृष्टजन्माससविधा। तथा च सुश्रुतः। शुक्रशोणितयोयोगेयो न वेदो य उक्तः। प्रकृतिर्जीयते तेन तस्यामेतदक्ष
णं शृणु। वाग्भटेन। शुक्रासृगार्तिणीभोगचेष्टागर्भाशयतुषु। यः साहोपाधिकस्तेन प्रकृतिस्तदुरीरेता॥ ससधामप्रकृतिरित्यु
क्ता तत्र वातप्रकृतिमाह॥ २०॥ एवं भूतः नरो वातप्रकृतिको भवतीति योजना॥ रूक्षः रूक्षांगः वाचालः बहुजल्यकः। चलमानसः

अल्पकेशः कुरो रूक्षो वाचाऽऽश्रुतमानसः॥ आकाशचारी स्वप्ने सुवातप्रकृतिको नरः॥ २१॥ अकाले पलिते व्योक्षो धी
मान् स्वेदी वरेषणः॥ स्वप्ने सुज्योतिर्पादुषा। पित्तप्रकृतिको नरः॥ २२॥ गंभीरबुद्धिः स्रक्कांगो स्निग्धकेशो मधुवतः॥ ॥

चलचितः स्वप्नेषु आकाशचारी आकाशजमणशीलः। तत्र शरीरेन सामान्यमतुश्च वाचकः स्त्रीनपुंसकविषययत्नजनयोर्मित्राप्र
कृतिनोक्ता। अमपित्तप्रकृतिः॥ २१॥ पित्तप्रकृतिको भवतीति योज्यं। अकाले तुरुणावस्थायां पलितैः श्वेतकेशैः। धीर्धीरणावतीषु
द्विस्तसुक्तस्वेदी प्रस्वेदबहुलः। रोषणः क्रोधातुः। स्वप्नेषु ज्योतिरूपाणां दृष्टा। अग्रश्लेष्मप्रकृतिः॥ २२॥ एवं भूतो नरः श्लेष्मप्रक
ृतिर्भवति। तत्रापि योजना। किं भूतः गंभीरबुद्धिः गंभीरा अचला बुद्धिर्यस्य च॥

शिव
४२

जलाशया लोकी जलाशये जलस्थाने आलोकयतीति सः। अग्रद्विदोषत्रिदोषप्रकृतिमाह॥ २३॥ मिश्रचिह्नैर्द्विदोषचिह्नैः दृष्टजाः
त्रयः त्रिदोषजस्तैक एव। एवं सप्तप्रकृतयः। इति प्रकृतिविभागः। वातादिप्रकृतिवत्सत्त्वादयोपि सप्तप्रकृतयश्चैके। तथा च वाग्भ
टे। शौचास्तिकादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयी वेदेत्। तथा च सुश्रुते। मदाप्रकृतयस्त्वया तमः सत्वरजः कृताः॥ प्रोक्तास्तद्व्यगताः सप्त
कृमिषकृताश्च विभावयेत्। अत आह। सात्विकाः सप्त विख्याता राजसाः षड्प्रकीर्तिताः॥ तिस्रस्तु तमसः प्रोक्तास्तान्तक्षण
स्वमेजत्तामया लोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः॥ २३॥ ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्विद्विदोषो लक्षणनराः॥ तमः कदाभ्यां नि

दृष्ट्यात् मूर्च्छो पित्तमतो भवा॥ २४॥

मुच्यते॥ वाग्भटेन। पुनर्हीनमध्योत्तमा इत्येवं मेरुभूता युक्ताः तथा शुक्रार्ते वस्येर्जसाहो विषेणे च विषक्रमेः। तैश्च प्रकृतय
स्त्रिहोहीनमध्योत्तमाः पृथक्। समधातुः समहोपाश्रेष्ठा द्विदोषजा त्रिदोषजानिद्या। ननु प्रकृतिस्तुरजः शुक्रसंयोगेदोपाधि
को न भवती॥ अथ च एका सन्निपातजा भवति। तेभ्यो मरणं कथं न स्यात्॥ इत्याह। विषजा तो यथा कीरो न विषेण विपद्य
ते। तद्वत्प्रकृत्योर्मर्त्येन कुर्वन्ति न वाधितुं। इदं तु वाग्भटे। लिखितं सुश्रुते तु प्रकोपो

शा. टी. प.
४२

ताम्य नावानोपजायते प्रकृतीनां स्वभावो यं जायते तु गता सुवः इति प्रकृतिविवरणं समाप्तं ॥ निद्रादयो विप्रशरीरसंभवा अतः
शरीरप्रकरण एवोच्यते । तमद्रूप्यादिति मूर्च्छा भ्रांति तंद्राणां लक्षणमाह ॥ तमः कफाभ्यां तमो गुण कफाभ्यां निद्रा स्यात् भवेत् ।
पित्ततमो भवामूर्च्छा स्यात् । रजः पित्तानिलैरेतैः भ्रांतिः स्यात् भ्रांतिर्भ्रमः ॥ श्लेष्मतमो निलैः संद्रा स्यात् ॥ इति योजना । अत्रानु
क्रममाप्तं निद्रालक्षणमाह ॥ २४ ॥ चरके तु । यदा तु मनसि क्रांते सर्वात्मानः क्रमाविताः । विषयम्यो निवर्तते तदा स्वपिति मान
वः । सुषुप्ते च । हृदयं चेतना स्थानमुक्तं सुषुप्ते देहिनां ॥ तमो निभ्रते तस्मिंस्तु निद्राविशति देहिनां । निद्रा हेतुस्तमः सत्वं
रजः पित्तानिलैर्भ्रांति रसंद्रा श्लेष्मतमो निलैः ॥ ग्लानिरोजः क्षयादुःखार्ज्ज्वाणी च भ्रमाद्भवेत् ॥ २५ ॥

धने हेतुस्तमो इति निद्रामूर्च्छा रूपादिविज्ञानं । तथा च तं तरे संतो पद्यातो मूर्च्छा स्यात् मूर्च्छे न च तमः स्यात् । कश्मलं मलयो मोहः
सत्यासस्तु मतो पमर्ति मूर्च्छा । भ्रांतिर्भ्रमस्तद्वर्णनं भ्रमश्चकारुत्वेव । विपरीतपदार्थज्ञानं वा भ्रमः । अथ तंद्रालक्षणं । मे
धोतरात् । इन्द्रियाणां च भ्रमसो मोहसंद्रे तिकथ्यते ॥ सुषुप्तात् । वाग्भरे च तंद्रालक्षणं ॥ कफो लो वा मुनो हृतो धमनी संनिरु
ध्यैव ॥ कुर्यात्संज्ञा पहां तंद्रालक्षणं मोहकारिणी ॥ उन्मीलितविनिर्मुक्तैः परिवर्जिततामके ॥ भवतस्तत्र न यने लुलिते च लपक्ष्मणी ॥

शिव
४२

अर्वा कृत्रि एवात्साध्या साध्यानुततः परं इति तंद्रालक्षणं । अथ मृगानिलक्षणमाह ॥ ओजः क्षयादेर्लानिर्भवेदिति योजना । ग्लानि
शब्दस्तु क्लमवाचकः । क्लमग्लानौ इति धातोर् रथत्वात् । तत्र लक्षणं मया ॥ योनायासः श्रमादेहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति वि
ज्ञेय इन्द्रियाणां मवाधकरति । क्लमः । अथालस्य निद्रानं ॥ २५ ॥ सामर्थ्ये पियः अनुत्साहः तत्र आलस्यं उदीर्यते इति योजना । अथ तं

यः सामर्थ्ये अनुत्साहस्तदाः लस्यमुदीर्यते ॥ चेतन्य शिथिलत्वाच्च पीत्वे कं श्वासमुद्धरेत् ॥ २६ ॥ उदीर्णवदनः श्वा
संजं नासा कथ्यते बुधेः ॥ उदान प्राणयो रूर्ध्वयोगा नौलिकफस्रवात् ॥ २७ ॥ शब्दसंजायते न साः श्रुतं तत्कथ्य
ते बुधेः ॥ उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ २८ ॥

मालक्षणं ॥ २६ ॥ यः उदीर्णवदनः चेतन्य शिथिलत्वाच्च चेतना भूताया चेष्टा तस्याः शिथिलभावात् ॥ अथ श्रुतलक्षणं ॥ २७ ॥ नौलि
कफश्रवात् उदान प्राणयो रूर्ध्वयोगात् नस्तः नासिकांतः शब्दः संजायते तत्र श्रुतं बुधेः कथ्यते ॥ इति योजना ॥ नौलिकफस्रवात् ॥
मस्तककफस्रवात् ॥ उदानः कंठस्थो वायुः समानः हृदयस्थः तमोरूर्ध्वगमनात् श्रुतमिति धिका संज्ञितं । अथोद्गारः ॥ २८ ॥ उ

उदानकोपादपवनस्य मत्त उर्ध्वगमनं भवेत्
मुद्गरं

श्री. टी. प्र.

83

मरुक्षतेर्तिबो जना॥ कक्षात् आहारस्य सुस्वीरत्नात्॥ १३॥ इति निष्कर्षो नामकरणं॥ अथ रोगगणनां व्याख्यायनीयो ध्या
यः॥ पूर्वो गणज्वरदीनां गणनाया मुनिभिः प्रकीर्तिता कविता सेवगणनामभाषार्द्धधरेण प्रोच्यते कथ्यते॥ यतस्तद्देशः तेषां गणना
तमेदावहः मतः॥ बहुमुनिमणीतत्वात्॥ तद्देशे सर्वरोगेषु ज्वरस्येवाद्यभिधानात्॥ अथ ज्वरगणनामाह॥ १॥ उक्तं पंचविंशतिज्व

नवनलोर्ध्वगमनं तमुद्गारं चक्षते ॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥ इति श्रीमद्भट्टविद्यानेताध्वर्युः प्रदिशामां सत्रस्या
नेष्टुर्देवाहास्यतोतिमर्तोत्यतिकुमारप्रथमोक्तिलक्षणायाः ॥ तत गंगयनापूर्वमुनिभिः प्रोक्तकीर्ति
ता ॥ मया नो जते सेवतद्देवहवो मताः ॥ १ ॥ पंचविंशतिरुद्दिष्टास्तद्देव उच्यते ॥ एतद्देवैरेन विविधः स्मृतः ॥ २ ॥

रतेषां संख्याभिर्धायते ॥ अथ शेषैः कतपित्तकफैः त्रयः दुर्द्वयेन द्विद्वयेन त्रयः सन्निपातेन एकः ॥ तद्देशः सन्निपातमेव पर-
चः ॥ संचिकादयः ॥ एकोनपंचाशत्सु शुभोक्तौ सोनोक्ता वाहुल्याद्द्वयकं सन्निपाते सर्वलक्षणं भूतत्वा नोक्ता ॥ माधवेना-
लिन्

सिएकएवसन्निपातजोत्प्रेलिरितः॥

संततादयः पंचविधमज्जरः एकएवागंतुज्वरस्योदशविधाः॥ एवं पंचविंशतिः॥ एषां लक्षणानि निदाने हेयानि॥ विचारस्तु मधुकोशानुसु
मृतादिनिदाने अष्टविधोज्वरः कथितः कथनत्रयं पंचविंशतिः॥ तथा चोक्तं॥ दक्षापमानसंक्रुद्धः रुद्धनिःश्वाससंभवः॥ ज्वरेष्वप्यथ कृद्धं संया
नागंतुकः समनः॥ उच्यते॥ अष्टविधज्वरस्यैव पंचविंशतिविस्तारः पंचविधमज्जरस्य सन्निपातात् भूतत्वात्॥ एकविधस्यागंतोरपि त्रयोदश

एकश्च सन्निपातेन तद्देहावहवः स्मृताः ॥ प्रायशः सन्निपातेन पंचस्य विषमज्वरः संततः सततश्चैव अनेकु क्लि
तीयकः ३ चतुर्थकश्च पंचैते कीर्तितविषमज्वरः ॥ तथा गंतुज्वरे ये कस्त्रयोदश विधो मतः ॥ ४ ॥ अभिचारप्रहावे
शशापैरांतुकुक्लिधा श्रमातेव दाहस्तदाहाश्चतुर्धा वातजो ज्वरः ॥ ५ ॥ कामाग्नीतेषु चोष्णकाद्विपादौषधगंधतः
॥ ६ ॥ अग्निघ्नज्वरः षट्स्युरेवं ज्वरविनिश्चयः ॥ ६ ॥

धाभिन्नत्वात् । अथ अतीसार संख्याह ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतद्गृहोपैः वातपित्तकफैः त्रयः सर्वे स्त्रिभिर्मिलित्वा एकः । एक आमातः ॥ एकः भयातः ।
एवं सप्तानि सारः । ननु सुश्रुतौ द्वौ निसारः पठितस्तत्कथं न विरोधः । तत्राच्चेत्कास्वरस्यतीव्रानि सारं तमाहुर्व्याधिघोरं यद्विधुं बुद्धिमताः ॥

शान्ति.
४८

नयनसुप्रतेवातिकातीसारविरुद्धत्वात्प्रादुर्ध्वः चरकमतेनयनस्यभिन्नलिखितत्वात्तत्रसप्तविधः कृतः अतो न दोषः अतीवसरतीत्य
तीसारः ॥ इतिमिरुक्तिप्रहणी संख्यामाह ॥ ग्रहणी पंचधामता इत्यादि ॥ ७ ॥ एषा दोषैः वातपित्तकैः तिस्रः सन्निपातादका आमोनपंचमी
एवं पंचधा ॥ निदाने ग्रहणी चतुर्थी लिखिता ॥ आमनाया अमायात् ॥ प्रवाहिका माह ॥ एषा दोषैः वातपित्तकैः तिस्रः ॥ अस्त्रतः रक्ततः
चतुर्थी ॥ एवं चतुर्थी ॥ प्रवाहणात्प्रवाहिका तिसारभेदः ॥ अघजीर्ण संख्यामाह ॥ ८ ॥ विष्वधं वायुनापितेन विदग्धं कृपेनामं एवं त्रिविधं

एषा कृत्रि दोषैः सैर्विषां शोकादामा ज्ञयादपि ॥ अतीसारः सप्रधास्या ग्रहणी पंचधामता ॥ ७ ॥ एषा दोषैः सन्निपातादयाः
मेनचपंचमी ॥ प्रवाहिका चतुर्थी स्यात्प्रधादोषस्तथाः ॥ अस्त्रतः ॥ ८ ॥ अजीर्णं त्रिविधं प्राक्ते विष्वधं वायुनामतां ॥ पिता द्विदाहं विज्ञेयं कफे
नामं न द्रव्यते ॥ ९ ॥ विघातजीर्णं रसादेको दोषे स्यात्तुल्यसंलिधा ॥ विसृज्य विधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात्प्रथम्यक ॥ १० ॥

॥ निदानमतेन प्रादुर्ध्वमजीर्णं रसेषादिनपाकादता ॥ अमादल विपचिका दानां संख्यामाह ॥ ११ ॥ अलसोरो ॥ स्वाजा ॥ अशो ॥ आलसा
ख्यः ॥ विघातजीर्णं रसान्निधा स्यात् ॥ कैरां दोषैः वातकफे पित्तविष्वधं पयत् अजीर्णं तस्माद्विषभावं व्रजे दपि इति रसपाके उक्तत्वात् ॥ एवं दोषैर्वि
ष्वी त्रिविधा प्रोक्ता ॥ दंडकालसकं एकं एकप्रकार एकैव एकप्रकार ॥ विलंबिका त्रिदोषजन्यत्वात् ॥ अथाशो रोगाणां ॥ १२ ॥

शिव.
४८

संसर्गद्विदोषसंबंधः ॥ सुश्रुते तुषट्प्रोक्तानि निसर्गजानि ॥ संसर्गजानि तुषट्प्रोक्तानि नैव प्रकृतिसमवेतत्वात् एषा कृता कानि तया चोक्तं संग्रहे ॥ अर्शसुदृश्यते
रूपं यदा वै दोषयो द्वयोः ॥ संसर्गं विज्ञानीयात् संसर्गः षड्विधश्च ॥ इति उच्यते ॥ अत्र संसर्गजानि मध्ये गणितानि ॥ सहजानि जन्मांतराणि ॥ अर्शः आमृग

दंडकालसकं एकमेकैव स्याद्विलंबिका ॥ अर्शसिषट्प्रोक्तानि ॥ वातपित्तकफः ततः ११ सन्निपाताच्च संसर्गातेषां भेदो द्विधामतः
सहजो न जन्माभ्यां तथा शुक्लाः ॥ अत्र भेदतः ॥ १२ ॥ त्रिधैवं चर्मकोला निवाता सितालकादपि द्वाविंशतिप्रकारेण कृतमयः स्युर्द्विधाम
ते ॥ १३ ॥ वाघासथांतराश्च सुतेषूपका वहिष्मराः ॥ लिहानपेतरास्ते तु कफाने हृदयोदकाः ॥ १४ ॥ अत्रादाउदरावेदास्वश्च म
जामा हाकुहाः ॥ सुगंधादर्भकुसुमास्तथा लताश्च मातरः १५ सौरसाले मविधं सारो मद्राया उदं वराः ॥ केशादाश्च तथैवान्ये सकृत्
जाता मकेरुकाः ॥ १६ ॥ लेलिहादां सत्तुं सौसुरादां कफेरुकाः ॥ तथान्येः कफरुकाभ्यां संजानैः स्त्रायुकैः स्मृतः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणस्य
कृमयश्चान्ये विषमावाहयो नयः ॥ पांडुरोगाश्च पंचस्युर्वातपित्तकपैस्त्रिधा ॥ १८ ॥ त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च तथैकाकामला स्मृता
स्यात्कुम्भकामन्यैका तथैकं च हलीमकं ॥ १९ ॥

तिसाननयोरिति धात्वर्थीत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श.टी.
४५

२०१२९ अथक्षयसंख्यामाह॥ ननुसुक्रते दोषेण एक एव क्षयः प्रोक्तः तत्कथं तथा चोक्तं। त्रिदोषो जायते यस्माद्गदो हेतुचतुः षयात्। उच्यते। उ
देकात्पंचविधत्वात् तथा चोक्तं सुक्रते। एक एव मतः शेषः सन्निपातात्मको गदः। एतेकात्तस्य लिङ्गानि दोषाणां नियतेति हि इति अतो न दोषः
स्वीयतेनेति तस्य निरुक्तिः। तथा चोक्तं। संशोषणाद्रसादीनां शोषयित्यभिधीयते। क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः॥ राजयक्ष्मा शोष
रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वगंकपसंगतं॥ अधोगंगमारुतोद्भूतं तद्वेन द्विमार्गं २० काशाः पंचसमुद्दिष्टास्ते त्रयस्युस्त्रिभिर्मलैः
उरक्षताच्चतुर्थः स्यात्क्षयात्क्षौतौश्च पंचमः॥ २१॥ क्षयाः पंचैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्तथा च ते। चतुर्थः सन्निपातेन पंचमः स्या
दुरक्षतात् २२ स्वासाश्च पंच विज्ञेयास्तु २३ स्यात्शोषास्युः षट्प्रकोरेण स्त्री प्रसंगात्तु चोब्रणात्॥ अध्वश्रमाच्च व्यायामाद्वा र्धत्वा
दपि जायते २३ स्वासाश्च पंच विज्ञेयास्तु २३ स्यात्तमकस्तथा॥

क्रिश्नात्तद्भेदौ॥ यक्ष्मणो राजा राजयक्ष्मा। यद्ध्रस्वमसो जातत्वात् राजयक्ष्मेति निरुक्तिः। शोषमाह षट्प्रकोरेण स्युः स्त्री प्रसंगादेकः। सुक्रः
पुचः शोकात्। ब्रणात् अध्वनः मार्गतः श्रमादेकः व्यायामो मद्यदिमुदः तस्मात्। वार्धक्यात् वृद्धभावात् एवं षट्शोषाः। रसादि
शोषः पंचक्षयाः षट्शोषा एवं केचिदेकादशाहुः॥ ॥ अथश्वासाः॥ पंचसुश्वासत्वं वेगेनोर्ध्वपातिः त्वं यदुक्तमन्ये॥ ॥ ४५ ॥

शिव
४५

शोषा

श्वाससुवस्तिका ध्यानसमवेतोर्ध्वमापेतेदिति निरुक्तिः॥ अथ हि का संख्याः॥ २४॥ सुगमं प्राणान् हिनस्तीति हि का॥ २५॥ अथाग्निविकारसं
ख्यामाह। विषमादयश्च त्वारोग्येर्विकारास्युः। ननु विदने स मेन न सह च त्वारोग्येर्विकारास्युः। ननु विदने न मेन न सह च त्वारोग्येर्विकारास्युः। ननु वि
दने स मेन न सह च त्वारोग्येर्विकाराः मस्मको भिन्न उक्तः॥ तदत्र न दोषः॥ समस्य विकाराभावात्॥ अथोरेचक संख्या॥ २६॥ मनस्तापाच्छोकादः

उर्ध्वश्वा सोमहास्वासश्चिन्नश्वासश्च पंचमः॥ २४॥ कथिता पंच हि काश्च तास्तु द्रान्न जातया गंभीराय मलमैव महती पंचमी
२५ च त्वारोग्येर्विकारास्युर्विषमा वातसंभवः तीक्ष्णः पितात्कफान्मेरो मस्मको वातपित्तयोः॥ २६॥ पंचैवारेचकास्ते दावातपि
तकफैस्त्रिधा॥ सन्निपातात्मनस्तापाच्छेदयः सप्तधामताः॥ २७॥ त्रिभिर्दोषैः पृथक् क्रतिस्रः कृमिभिः संनिपाततः॥ घृणयच्च तया
स्त्रीणां गर्भोऽधानाच्च जायते॥ २८॥ स्वरभेदाः षोडशस्युर्नातपित्तकफैस्तयः। मेदसा सन्निपातेन क्षयात्पृथक् प्रकीर्त्यते २९॥
तस्मान्च षड्विधा प्रोक्ता वातात्पित्तात्कफादपि

मनो विरात्। ओरेचको भिन्नानयनसंश्रितैर्दोषैर्जन्यते वीभत्सादिभिः॥ २७॥ अथ छंदसंख्या॥ सुगमं २९ अथ तत्सा संख्या नि
नुविदने सप्त तत्सा उक्ताः अत्र षट् तत्कथं तदुक्तं। दोषैश्च तिस्रः सप्त जायते चतुर्थी क्षयात्तथा न्यामसमं नुवच्यते ३० ॥

शा.टी.
४६

मुक्तोऽवावा सममेतिता संनिबोधलिंगान्यनुपवेशश्चास्त्रोतत्वं पांवा हिषु दूयिते पुदौधैश्च तट संभवता हजंतोः इति उच्यते। आमजानिद
ने अत्र दोषलिंगा मसमुद्रवा तु इत्युक्तत्वात् ॥ संसर्गजा। एवं यटु। भुंक्तोऽवान विकारजा अतो नोक्ताः ॥ ३० ॥ अथ मूठं। संख्यामाह ॥ निद
नेषां धामूठो। वातपित्तकफे स्तित्वः श्रणि तेन भयेन च विषेण चेति। सन्निपातजा नोक्ता उच्यते। सुप्रजा दोषि दोषजा दोषजांतर्भावा

त्रिदोषैरुपसर्गपाक्षया द्वातोऽश्वदिका ॥ ३० ॥ मूठं चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् चतुर्थी संनिपातेन तथैकश्च भ्रम
स्मृतः ३१ निद्रातं प्रच संन्यासोक्तानि श्रेकैकशः स्मृतः मदाः सप्तसमाख्याता वाता त्वितात्कफादपि ॥ ३२ ॥ त्रिदोषैरस्तु
जायते द्विपादपि सप्तमः ॥ मदात्ययश्चतुर्धा स्याद्वाता त्वितात्कफादपि ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ राभराम ॥

संख्यायं नोक्ता। अग्रलिखिता। तद्यथा सर्वावृत्तिः सन्निपाता दोषसमाश्वागतः। सा जंतुं पातयत्याशु विमावी भस्से चैषितैरिति शेषात्
मद्यविषजायां दोषजघंतर्भावान संख्यातिरिक्तः। चिकित्साभेदार्थं भिन्ना उक्ताः। भ्रम एकः एक प्रकारः रजः पित्तमिला इत इति भ्रमलक्षणो
अथ तं श्रुतानि संख्यामाह ॥ ३१ ॥ एते एकैक प्रकारः एषां निरुक्तिस्तु शरीरे उक्ता। अध्यमद संख्या सुगमां मदः कोऽप्येव तत्फलम् ॥ ॥

शिव
४६

लभस्य वद्रेग विशेषः ॥ ३२ ॥ पानात्ययः एक एव प्रकारः मदात्यय परमद पानजीर्ण पान विभ्रम संख्यामाह ३४ ३५ अथोन्माद संख्या
माह चेतसः मनसो दुःखेन कोपादिना। स्पष्टमन्यत् ॥ अथ भूतोन्माद संख्या ॥ ३६ ॥ देवादिभिर्विंशतिर्भूतोन्मादास्तु गवाः। दृष्टा दश भूतो
न्मादालिखिताः। अत्र द्वावधिकौ ॥ मद्यतिमनो विभ्रमं करोतीत्युन्मादः। उन्मादस्तु रघजः। यस्तु भूतादिसंभवाद्भवति स भूतोन्मादः। इदं ल

त्रिदोषैरपि विज्ञेयो एकः परमदस्तथा पानाजीर्णतथैवैकं तथैकः पान विभ्रमः ॥ ३३ ॥ पानात्ययस्तु यथैकोदाहः सप्ततथा मताः
रक्तासिता तथा रक्ता तक्षायः पित्ततस्तथा ॥ ३४ ॥ धातुक्षयान्मर्मयाता द्रुतपूर्णोदरादपि उन्मादाः षट्समाख्याता त्रिभिर्दोषैस्तु
यश्चते ॥ ३५ ॥ सन्निपाता द्विपादेयाः षष्टो दुखेन चेतसा ॥ भूतोन्माद विंशतिस्त्युक्ते देवादानवादपि ॥ ३६ ॥ गंधर्वा किन्नरा द्य
क्षात्पित्तभ्योगुरुणापतुः प्रेतश्चागुहका स्तित्वद्वद्भूता त्पिशाम्वतः ॥ ३७ ॥ जलाधिदेवतायाश्च नागाश्च ब्रह्मराक्षसान् राक्ष
सादं पिकृष्णां डात्कृत्या वेता ल्योरपि ॥ ३८ ॥ अयस्माश्चतुर्धा स्यात्समीरा सिततक्षायः ॥ श्लेष्मा गोपित तीवः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ३८

दृष्टं ॥ ३७ ॥ समीरादश्चतुर्धो यस्माः फेरवान्श्वासवांश्चेति तत्तद्वृत्तं ॥ ॥ ३८ ॥

॥ रामराम रामराम राम ॥ ॥

शा.टी.प्र.
४९

वार्तादिभिश्चत्वारः आमवाताः स्युः आमनयुक्तो वातः आमवातः ॥ सतुशोथादिमुक्तः त्रिकसंधिवेदनावान् ॥ अथमूलसंख्या ॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥
पृथग्दोषैरित्यादिभिः मूलमष्टधा प्रतीतम् ॥ एवमेवाष्टधा परिणाममूलं ॥ अन्नस्वज्वरसित्तं एकधा एकमेव प्रकारं मतं ॥ एते सर्वे मूलभेदाः ॥ मूलनिपात
चत्वारश्चामवाताः सुर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ चतुर्थः सन्निपातश्च मूलान्यष्टौ बुधा जगुः ॥ ७२॥ पृथग्दोषैस्त्रिधा द्वंद्वभेदेन त्रिविधाय
यि ॥ आमनेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमं ॥ ७३॥ परिणामभवं मूलमष्टधा परिकीर्तितं ॥ नैर्यामूलसंख्या स्यात् नैरेव परिणामजं
॥ ७४॥ अन्नस्वभवं मूलं ज्वरसित्तभवं तथा ॥ एकैकं गणितं सुज्ञैरुदावर्तास्त्रयोदश ॥ ७५॥ एकः सुनिग्रहात् प्रोक्तः तृप्तारोवादि
तीयकः ॥ निद्राघाता त्रितीयः स्याच्चतुर्थः स्वासनिग्रहात् ॥ ७६॥ क्षीर्दोधात् पंचमः स्यात्सप्तमश्चतुर्था निग्रहात् ॥ ज्वारोधात् स
प्तमः स्यादुत्तारग्रहोऽष्टमः ॥ ७७॥ नवमस्यादुत्तरेधा दशमः शुक्रधारणात् ॥ मूत्ररेधनमलस्याऽपिरोधाद्वातविनिग्रहात् ७८
उदावर्तास्त्रयश्चेते ये मेघपद्मकारकाः ॥ अनाहो द्विविधः प्रोक्ते एकः पक्षाशयोद्भवः ॥ ७९॥ ॥ रामराम राम ॥
वेदनाविशेषात् मूलमुच्यते ॥ ८०॥ उदावर्तसंख्यामाह ॥ ८१॥ उदावर्तस्त्रयोदश इति पूर्वैर्णान्वयः ॥ तेषु निग्रहादयः सप्तमन्यत् ॥ उत्तुर्ध्वं आ
वर्तयतीति ॥ उदावर्तास्त्रयोदश इति पूर्वैर्णान्वयः ॥ सुनिग्रहादयः सप्तमन्यत् ॥ उत्तुर्ध्वं आवर्तयतीति ॥ उदावर्त इति निहक्तिः ॥ अथाताह सं
ते

(७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥)

हेरेव
४९

अनाहः आध्मानमेदः स द्विविधः द्विप्रकारः ॥ उरोग्रहहृद्देशासंख्या ॥ ८१॥ उरोग्रहो भिन्नो रोगः ॥ स एक एक प्रकारः वातकजन्मो वाग्महोक्तत्वा
त् ॥ तद्यथा ॥ सास्रमांसं यत्कृत्वा होसघो वृद्धियदागतः ॥ उरोग्रहं तदकुक्षौ कुरुतः कफमारुतः ॥ कफमारुताविति हृद्देशः पंचते वातादयः ॥ ८२॥
अथ उदररोगां संख्या ॥ तथा दौशराणि ॥ उदरनामानि ॥ तानि वातादीनि ॥ अथथगुल्मसंख्या ॥ ८३॥ वातादिभिः अष्टौ गुल्माः सांख्यताः क

आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः सकथ्यते ॥ उरोग्रहस्तथा चैको हृद्देशः पंचकीर्तिताः ॥ ८४॥ वातादिभिः स्वयः प्रो
क्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ पंचमः रुमिसंभूतस्तथा शबुदराणि च ॥ ८५॥ वातपित्तकफाश्च त्रिणि निदोषेभ्यो जलादपि ॥ क्षीहः
क्षताद्गुदादृष्टमं परिकीर्तितं ॥ ८६॥ गुल्मान्यष्टौ समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ द्वंद्वभेदात्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपा
ततः ॥ ८७॥ रक्तादृष्टमकः ख्यातो मूत्रापातास्त्रयोदश ॥ ११ राम ॥ ११ रामराम ॥ ११ ८८॥

थिताः ॥ ननु निदानादौ पंचगुल्मा उक्ताः ॥ तत्कथमेषां ॥ तद्यथा ॥ तस्य पंचविधं स्थानं पार्श्वे हृन्ना भिन्नस्तयः ॥ वृत्तश्च यो पंचयवान् सगु
ल्म इति कीर्तितः ॥ उच्यते ॥ त्रिभिर्द्वंद्वैः सह अष्टौ सुश्रुता दौ चोक्तत्वात् ॥ त्रीना दिशो द्रौ षण कल्पनार्थमित्युक्तं ॥ मूत्राघातसंख्यामाह ८९

शा. ५-
४८

मूत्रायातास्त्रयोदशेतिपूर्वेनान्वयः। तनुवातकुंडलिकादयः। मूत्रस्य घातः मूत्रघातः। घातशब्दोत्रविबन्धपरोअत्यरुचं उदलक्षणं मूत्ररुद्धे
बहुकृष्णताविबन्धात्यगेतिमेदः। मूत्ररुद्धसं॥ ५६॥ वातोदरो मूत्ररुद्धाणि स्युः स्युः मूत्रमयः। अशरी संख्या॥ ५६॥ वातादिभिरुक्तफादुक्तानु

वातकुंडलिकापूर्ववातः श्रीलातयः परा॥ ५७॥ वातवस्तिस्तृतीयः स्यान्मूत्रायाताश्चतुर्थकः॥ पंचमं मूत्रक्षरणघटो मूत्रक्षयः
स्मृतः॥ ५८॥ मूत्रोऽसंगः सप्तमस्यान्मूत्रग्रंथिस्तथाऽष्टमः॥ मूत्रशुक्रं तु नवमं विट्यातो दशमः स्मृतः॥ ५९॥ मूत्रोऽसाद
घोसवातो वस्ति कुंडलिका तथा॥ त्रयोदशेते मूत्रघाताः पृथक् घोराः प्रकीर्तिताः॥ ५९॥ मूत्ररुद्धाणि चऽद्याऽद्याऽस्युर्वातासि
ता कपात्रिधा सन्निगातश्चतुर्थस्याष्टकं रुद्धं च पंचमं॥ ५५॥ विट् रुद्धं षष्ठमाख्यातं वात रुद्धं च सप्तमं॥ अष्टमं चाशरी
रुद्धं चतुर्धा चाशरी मता॥ ५६॥ वातात्पिता कफा कृत्वा तथा मेहः श्रवणं॥ इक्षुमेहः सुराः मेहः पिष्टमेहः संधुक्तः
॥ ५७॥ शुक्रमेहोदका ख्ये म्वलालो मेहश्च शीतकः॥ सिकताख्यः शनैर्मेहोदशैकप्रसंभवाः॥ ॥ ५८॥ ॥

वातोदश्चतुर्धा शरीरप्रौक्तैत्यन्वयः। अशमत्वायुर्वेत्ति सुखं रुद्धा मूत्ररुद्धो रूधादकं करोतीत्यशरी॥ अथ प्रमेहसंख्या॥ ५७॥ ५८॥

शिव
४८

सोमरोगा एकः प्रकारः। स तु स्त्रीणां मेव जलक्षणा भवति। प्रमेहपीठिका दश। ताः उच्यन्ते। ६१॥ शराविका दश। प्रमेहपीठिकास्युः। शरावि
काद्याः प्रमेहोपेक्षया भवति। शराविका कृत्तिवद्भवती। शराविका कृत्तिवद्भवतीत्यादिनिह किमेदो रोगांतथा शोथसंख्यामाह ६३॥ भेदो दोषः
भेदो रोगः एकः एकप्रकारः। वातप्रघातः दहेमांसातिवृद्धिर्मेद उच्यते। शोथमाह॥ ६४॥ द्वयद्विदोषैस्त्रयः त्रिभिर्दोषैरेकः सप्तमः॥ ६५॥

मंजिष्ठाख्यो हरिष्कोनालमेहश्च रक्तकः कृष्णमेहः क्षारमेहः येडेते पीतसंभवाः॥ ५०॥ हस्तिमेहो वसोमेहो मधुप्रभः॥ चत्वा
रावातजा मेहोऽतिमेहश्च विंशतिः॥ ६०॥ श्लेष्ममेहो पिसाद्यात्कृष्णसाध्यस्तुपत्तिकः॥ वातप्रमेहो निमुभीरसाध्यस्या
त्प्रकीर्तितः॥ ६१॥ सोमरोगस्तमचैकः। प्रमेहपीठिका दश॥ शराविका कृत्तिपिका पुत्रिनी विनतालजी॥ ६२॥ मसूरि
का सर्पपिका जालिनच विदारिका॥ विद्वन्निश्चदशेतास्युः पीठिकामहसंभवाः॥ मेदो दोषः स्तथाचैकः शोथरोगा नवस्मृताः
दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैश्च भिघाता द्विधा दपि॥ ६३॥ रुद्धयः सप्तादिता वाती ति ता कफा दपि॥ रक्तेन मेदसा मूत्राद्वरं द्विश्च सप्त

अभिघातात्प्रहारादेः। त्वियादेक एव नवशोथाः॥ अथ वृद्धसंख्या ६५ ६५॥ ॥ ६५॥ ॥ ६५॥ ॥ ६५॥

शा.टी.७२.

४९

वातादेः सप्तवक्ष्ययोगादिताः उक्ताः। स्यधमन्यत। अंडवृद्धिगंडमालाः पंची ग्रंथिसंख्यामाह ॥६६॥ ६७॥ सुगमं अंडवृद्धिर्विद्वंता एकप्रका
रः ॥ गंडमालिका कंठे शोमालाकारा ग्रंथिरुपासाप्येकप्रकारः ॥ अथवीतद्देहः साप्येकप्रकारः ग्रंथवो वातादिभिर्नवप्रकाराः ॥ ॥

अंडवृद्धिस्तथावेका नथेका गंडमालिका ॥ गंडपंचीति चेका स्याद्द्वयो नवधामताः ॥ ६६ ॥ त्रिभिर्दोषैस्त्रयप्रोक्तो शिराभिर्म
दोषो ब्रणान्तरा ॥ अस्थिमोसेनवसः पृष्ठिधं स्यात्तथा बुद्धिः ॥ ६७ ॥ वातातितात्कफा रक्ता न्मांसादपि च मेदसः प्रकीपदं च त्रिधा प्रो
क्तं वातातितात्कफादपि ॥ ६८ ॥ विप्रधिः पृष्ठिधः ख्यातो वातपित्तकफेस्त्रयः ॥ रक्ताक्षता त्रिभिर्दोषैर्ब्रणपंचदशोदिताः ॥ ६९ ॥
तेषां चतुर्धा भेदस्यादा गंतुर्देहस्तथा ॥ शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या कथ्यते पृथक् वाताज्जातः पित्तजश्च कफजो रक्तजो ब्रणः
वातपित्तजवश्चान्यो वातश्लेष्मप्रवस्तथा ॥ ७० ॥ तथा पित्तकफाभ्यां च सन्निपातेन चायमः नवगोवातरक्तेन दशमो पित्तरक्तः ॥ ७१ ॥

अर्बुदोपित्तद्देहः वातादिना पृष्ठिधं शूलता विशेषः स त्रिविधः ॥ विप्रधिदक्षिणदेशे ब्रणशेषः स पृष्ठिधः ॥ ब्रणपंचदशोतेषां संख्या
माह ॥ तत्तद्भेदश्चतुर्थी तद्देहमाह ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

पित्त
४९

७३ पंचदशब्रणा उदिताः कथिताः इति पूर्वणसंबंधः तेषां पंचदशब्रणानं चतुर्धा भेदः ॥ तत्र एकः आगंतुः शस्त्रादिसन्तः ॥ द्वितीयो
देहजः शरीरः स तु दोषैर्जन्यते ॥ एक शुद्धः ॥ द्वितीयो दुष्टः ॥ एवं चतुर्थी भेदः ॥ ननु निदाने द्विधा भेदः प्रोक्तः ॥ तदुक्तं द्विधा ब्रणाः परितेयः
शरीरागतकस्तथा ॥ दोषैराद्यस्ततः सवन्यः शस्त्रादिसन्तः संभवतः कथं उच्यते ॥ निदाने शुद्धलक्षणं भिन्नमुक्तं तत्र तयोर्मिलित्वा चतु
रिति चित्तं विनो २३

॥ ॥ श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातपित्तसगुद्भवः वातश्लेष्मासमुत्पन्नः पित्तश्लेष्मासमुत्पन्नः ॥ ७३ ॥ सन्निपातासगुद्भवः ॥
इति पंचदशब्रणाः ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नि१

नि२

तुर्थेति न दोषः ॥ स संख्या पंचदशप्रकाराभिधावातोर्देहतः ॥ पंचदशब्रणा भवन्तीति योज्यं ॥ सद्यो ब्रणसंख्यामाह ॥ ७६ ॥ शद्यो
ब्रणशस्त्रादिसंभूतः अथवा स्यात्तत्र भवेत् ॥ स तु अवकृतादिलक्षणः एकः चित्रः द्वितीयः निसृतांत्रकः ॥ पृथं द्विधा ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

सद्यो ब्रणस्त्वष्ट

शां.टी.
५०

शुद्धदिभेदेनाग्निदग्धश्चतुर्विधः। कीर्तितः कथितः॥७७॥ वातादिभिः पंचनामाः समाख्याताः कथिताः। अथ भागं संख्यामाह ७८.
७९ ८० ८१ तथा क्षौद्रभागादरा इति पूर्वणान्वयः। तेरातपोनादयः। निदाने पंचभागं दरा उक्ताः। अत्र भेदमिवाभेदौ। अतो न दोषः।

द्वेष्टः

उर्ध्वगः संधिभग्नश्च वृद्धिदग्धश्चतुर्विधः। शुद्धे निदग्धे सम्यग्दग्धे कीर्तितः ७८ न. अयः पंच समाख्याता वातपित्त
कफे स्त्रिधा निदोषैरपि शल्येन तथा योस्य भागादराः॥७९॥ गुदवस्तिभागं दराणां तु कफस्य चतुर्विधं। युक्तं भागं परिसंभूता
व इव स्तितथैव च॥८०॥ भागं दरायैव समानं समाज्यो भागं दराः॥ शतयानस्तु पचनात् शुद्धीवस्तु पित्ततः॥८०॥ परिस्रावी कफादयो
ऋजुर्वातकफोद्भवः॥ पारेक्षेयी मरुसिक्ता दर्शजः कफपित्ततः॥८१॥ आगंतुना तश्चात्मा शिखावर्तस्त्रिदोषजनः। मेदोपंचोपदं
शास्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥८२॥ सन्निपातेन रक्ताच्च मेदश्च कामयस्तथा। चतुर्विंशतिराख्याता लिंगांशो ग्रथितं तथा॥८३॥

मेद्रे मेहने पंचोपदंशास्युः। ते वातादिभिस्तुक्ताः। मेद्रे श्च कामयास्तथेत्ये संवेधः॥ ॥८२॥

॥राम॥

॥८३॥ शिव
५०

८४॥८५॥८६॥८७॥ लिंगांश आदयः श्लेष्मकरोषश्चतुर्विंशतिराख्याताः निदाने अष्टादश श्लेष्मकरोषा उक्ताः। अत्र चतुर्विंशतिस्तत्कथं उच्यते। ति
लकालकालकादयः षट्सु द्रोणां अतिशयाभेदो न दोषः। अथ कुष्ठरोगाणां नामाह॥ ॥८७॥ ॥८८॥ ॥८९॥ ॥९०॥

अष्टौ लिका संधिपिका त्वक्का कश्चाप्यादिका॥ मांसपाकस्य शहानि निरुद्धमणिहृतमः॥ मांसार्बुदं पुच्छीका संमृष्टपित्तकाल
जी॥८५॥ रक्तार्बुदं विप्रधिश्वकुंभिका तिलकालका निरुद्धप्रसक्तोक्तं तथैव परिवर्तिका॥८६॥ कुष्ठान्यष्टादशोक्तः निवाता
त्कापालिकं भवेत्। पित्तो मोदुवरं प्रोक्तं कफानां उलचर्चिको॥८७॥ मरुसिक्ता दसजि कंक्षेष्मवातात्कापालिकं भवेत्। पित्तो मोदुव
रं प्रोक्तं कफानां उलचर्चिके॥८८॥ मरुसिक्ता दसजि कंक्षेष्मवाता द्विपादिका॥ तथा सिध्दैककुष्ठं च किट्टिमं चालसस्तथा॥८९॥
कफपित्तास्युतर्दः पामा विस्फोटकस्तथा॥ मदाकुष्ठं चर्मदलं पुंडरीकं शतारुकं॥९०॥ निदोषैः काकनं लेयं तथा न्यत्र श्वित्र
संज्ञितं। तच्च वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत्॥९०॥ शुद्धरोगाः षष्टि संख्या सेव्या दोषैर्वा बुद्धं। इदं व्यापनसिक्ता
विदुतां धालजी तथा॥९१॥ वरहहंष्टो वल्मीकं कच्छपी तिलकालकः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

वातादेः कपालिकादीन्यष्टादश कुष्ठानि भवन्तीति योजना। स्पष्टमन्यत्॥ ॥९०॥

॥९१॥

॥९२॥

॥९३॥

शा.टी.
५९

शर्करावुदादयः षड्विंशत्याः क्षुद्ररोगो भवन्तीति संबंधः ॥ ननु निदाने सुश्रुते चतुश्रवारिंशत्क्षुद्ररोगा गणिताः कथमत्र षड्विंशतिः वि
स्फोटकमस्त्रिका मिलित्वा भवन्तीति न दोषः ॥ यथा कश्चिन्मन्त्रेऽप्येवं प्रत्येकं ॥ १००० वातादिभिर्नवधा विसर्प रोगः कथित इति न्येज

॥ ॥ गर्दभीरेकसन्धेयः प्रत्येकविदारिका ॥ १२॥ कदरो मकैश्चैव नालिका जालाध्वजः ॥ इति वेदोद्यतुमणिगुदं शो गिरो
हिणी ॥ १३॥ सन्निरुद्धादुदः क्लेशः कुनयोनुशयी तथा पद्मिनी कटकश्चरुप्रलेशो मुखदूषिका ॥ १४॥ कछावधरा कछ
चंगंधा घ्राणा गार्दभी ॥ राजिका च तथामंग ॥ अतुर्धो परिकीर्तिता ॥ १५॥ वाता स्यिता कफा दुक्ता दित्युक्तगलसंघा ॥ विस्फोटाः
क्षुद्ररोगेषु तेऽध्यापरिकीर्तिता ॥ १६॥ पथारोषैस्त्रयोद्वंद्वैस्त्रिविधा सप्तमो सजः ॥ अष्टमः सन्निपातेन क्षुद्रकमस्त्रिका १७॥
चतुर्दश प्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च साद्वंद्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ॥ १८॥ अष्टमी त्वगाता ज्ञेया रक्तजानवमी
स्मृता ॥ दशमी मांसमंजातान्वातस्रोत्याश्च दुस्तराः ॥ १९॥ मेदोऽपि मज्जाशुक्राः क्षुद्ररोगा इती रिता ॥ विसर्प रोगो नवधा
वातापि त्रयोद्विधा ॥ २०॥ ॥ त्रिधा च द्वंद्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥ ॥ ४१॥ ॥ ४२॥ ॥ ४३॥ ॥ ४४॥ ॥ ४५॥ ॥ ४६॥ ॥ ४७॥ ॥ ४८॥ ॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ॥ ५१॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥ ॥ ५५॥ ॥ ५६॥ ॥ ५७॥ ॥ ५८॥ ॥ ५९॥ ॥ ६०॥ ॥ ६१॥ ॥ ६२॥ ॥ ६३॥ ॥ ६४॥ ॥ ६५॥ ॥ ६६॥ ॥ ६७॥ ॥ ६८॥ ॥ ६९॥ ॥ ७०॥ ॥ ७१॥ ॥ ७२॥ ॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ ७५॥ ॥ ७६॥ ॥ ७७॥ ॥ ७८॥ ॥ ७९॥ ॥ ८०॥ ॥ ८१॥ ॥ ८२॥ ॥ ८३॥ ॥ ८४॥ ॥ ८५॥ ॥ ८६॥ ॥ ८७॥ ॥ ८८॥ ॥ ८९॥ ॥ ९०॥ ॥ ९१॥ ॥ ९२॥ ॥ ९३॥ ॥ ९४॥ ॥ ९५॥ ॥ ९६॥ ॥ ९७॥ ॥ ९८॥ ॥ ९९॥ ॥ १००॥ ॥

अना ननुपि विषयः सह ग कथितः विसर्पः सप्रधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥

॥ १॥

॥ राम राम ॥ ॥

शिव

५९

रति उच्यते ॥ अत्रागतजलसंघातस्यो अभिर्भोतं जंतरो कत्वात् ॥ उदरं शीतपित्तमूलपित्तवातरक्तसंख्यामाह ॥ १॥ २॥ ३॥ सुगमं ॥ उदरं एक प्रकारः

अष्टमो बद्धिराहे न नवमश्वाभिघातजः ॥ तथैकः श्लेष्मवाताभ्यामुदरः परिकीर्तितः ॥ वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामयस्तु
तः ॥ २॥ अस्तु पित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा ॥ तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां वातरक्तं तथा च ॥ ३॥ वाताधिक्येन पित्ताच्च क
फात्तदोदयं यथा ॥ रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वंद्वं त्रिविधः स्मृतः ॥ ४॥ अथ वातज रोगाः ॥ अशीति वीतिज रोगाः कथ्यन्ते मुनिभा
षिभिः ॥ आक्षेपनो हनु संभो उरु संभः शिरोग्रहः ॥ ५॥ वात्या यामोंतरा यामः पार्श्वशूलकटिग्रहः ॥ दंडापता नकः खल्वी
जिह्वा संभलयादिभिः ॥ ६॥ पक्षाघातः कोष्ठशोथो मन्वा संभश्च पंगुजा ॥ कलायखंजतां तूनी प्रति तूनी च खंजता ॥ ७॥
पादहर्षो गृध्री च विष्णुची चापवाहकः ॥ आपत्तानो व्रणायामो वातकंटो पतंजकः ॥ ८॥ अंगभेदो गशो षष्ठमिति
न त्वं च गदता ॥ मत्तशीला शीलि काचवामन त्वं च कुच्यता ॥ ९॥ अंगपीडो गमूलं च संकोच त्वं भरुक्षता ॥ अंगभंगो
गविभंशो विट्ग्रहो वदविट्ता ॥ १०॥

शीतपित्तमेकं ॥ अस्तु पित्तं त्रिविधा वातरक्तमष्टधा ॥ रत्येषां संख्या ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ श्रीरामायनमः ॥

॥

मूकत्वमतिजंभास्यादत्युद्गारोचकूजनं॥ वातप्रवृत्तिस्फुरणं शिराणां पूरणं तथा॥ ११॥ कं पः का श्यं स्या वताचप्रलापसिप्रमूत्रता॥ नि
 दानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं वलक्षयः॥ १२॥ अतिप्रवृत्तिः मुक्तस्य का श्यं नाशश्चरेतसः॥ अनवस्थितचित्तत्वं काठिग्यं विरसास्यता
 ॥ १३॥ कषायवक्रता ध्यानप्रत्या ध्यानं च शीतता॥ रोमहर्षश्चभीरुत्वं तोदं कंदूरसात्तता॥ १४॥ शब्दात्ता प्रसुप्तिश्च गंधात्तत्वं दि
 यक्षयः॥ अथपि ज्वारो गार्श्वत्वारिंशदिहोदिताः॥ १५॥ धूमोद्गारो विहाहः स्यादुष्मांगत्वमतिभ्रमः॥ कांतिहानिः कंदशोषो मु
 खशोषोऽत्यमुक्ता॥ १६॥ तिकास्यता स्रवकृत्वं स्वेदखावोंगपाकता॥ क्लमो हरितवर्णत्वं अतृप्तिः पीतकायता॥ १७॥ रक्तश
 वोंगवदनं लोहगंधस्यात्ता तथा॥ दोर्मध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविदूता॥ १८॥ पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदंतता॥ शीतेष्वा पीत
 नखता तेजो ह्येऽत्यनिद्रता॥ १९॥ कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविदूत्वमंधता॥ उष्मोद्गारसत्त्वमुष्मत्वं मूत्रस्य च मज्जस्य च॥ २०॥ त
 मसोर्दोर्दर्शनं पीतमंडलानां च दर्शनं॥ निःसहत्वं सपित्तस्य च त्वारिंशदुज्जस्मता॥ २१॥ कफस्य विंशतिप्रोक्ता रोगास्तं दानि निद्रता
 गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता॥ २२॥ श्वेतावलोकनं श्वेतविदूत्वं श्वेतमूत्रता॥ श्वेतांगवर्णशैत्यं च शुक्लेष्वायोस्मका म्यता
 ॥ २३॥

मलाधिक्यं मुक्तस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता॥ आलस्यमंदबुद्धित्वं तृप्तिर्वर्वरका क्यता॥ २४॥ अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः॥ रक्त
 स्य च दशप्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवं॥ २५॥ रक्तमंडलतारक्तनेत्रत्वं रक्तमूत्रता॥ रक्तं शी वनतारक्तपिंडकानां च दर्शनं॥ २६॥ ओष्म्यं च पूति
 गंधत्वं पीडा पाकश्च जायते॥ चतुःसप्ततिसंख्याता मुखरोगा ज्योदिताः॥ २७॥ तेष्वौष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः॥ वातपित्तकफै
 स्त्रेधात्रिदोषैरसजा तथा॥ २८॥ क्षतमांसावुदं चैवं वंदौष्ठश्च जलवुदं॥ मेहोर्बुदं चार्बुदं च रोगा एकादशौष्ठजाः॥ २९॥ दंतरोगा दशाख्या
 ता दलनः रुमिदंतकः॥ दंतवर्षकरालश्च दंतः बालश्च शर्करा॥ ३०॥ अधिदंतः श्यावदंतो दंतभेदः कपालिका॥ तथा त्रयोदशमिता दं
 तमूला मया स्मृताः॥ ३१॥ शीतादोषकुशौदो नुदंतविदूषिपुण्ड्रौ॥ अधिभांसो विदर्भश्च महा सुषिरसौषिरौ॥ ३२॥ तेष्वेव गतयः पंच
 वातास्त्रिजात्कफादपि॥ सन्निपाताद्गतिश्चान्तरक्तनाडी च पंचमी॥ ३३॥ तथा जिह्वामया षट्सुर्वानपित्तकफैस्त्रिधा॥ अलश
 च चतुर्थी स्यादधिजिह्वा च पंचमी॥ ३४॥ षष्ठी चैवोपजिह्वा स्यात्तथा शौंतालुजा गदाः॥ अर्बुदं तालुपिंडका कलुपी तालुसंहतिः
 गलमुंडी तालुशोषस्तालुपाकश्च पुण्ड्रः॥ गलरोगास्तथाख्याता अष्टादशमिता बुधैः॥ ३५॥ वातरोहिणिका पूर्वदितीया पित्तरो

शा.टी.प्र.

५३

हिणी॥ कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणी॥ ३७॥ मेदोरोहिणिका वृंदो गलौघो गलविद्रधिः॥ स्वरहातुंडकारी च शतप्रीशालुकोर्बु
दं॥ ३८॥ गिलायुर्वलयपिवाताहंउः कफाजया॥ मेदोरोहंउः स्रष्टे कस्यादित्यष्टादशकंउजाः॥ ३९॥ मुखान्तःसंभवारोगा अष्टौ रखाताम
हर्षिभिः॥ मुखपाको भवेदातितातहत्कफादपि॥ ४०॥ रक्ताच्चसन्निपाताच्चपूत्यास्योदितगदावपि॥ अर्बुदं चेति मुखजाश्चतुः सप्तति
रामयाः॥ ४१॥ कर्णरोगाः सप्तरखाता अष्टादशमिता बुधैः॥ वातातितात्कफादृक्तात्सन्निपाताच्चविद्रधिः॥ ४२॥ शोथोर्बुदं प्रति
कर्णः कर्णाशः कर्णहाल्लिका॥ वाधिर्यं तंत्रिका कंडूशकुलीकृमिकर्णकः॥ ४३॥ कर्णनादः प्रतीनाहरत्यष्टादशकर्णजाः॥ कर्णपाली
समूहता रोगाः सप्तरहोदिताः॥ ४४॥ उत्पातपाली शोषश्च विदारीदुःखवर्द्धनी॥ परिपोटश्चलेही च पिप्पली चेति संसृता॥ ४५॥ कर्णमू
ला मयाः पंचवातातितात्कफादपि॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्चतथा नासा भवा गदा॥ ४६॥ अष्टादशैव संख्याता प्रतिरया यस्तु जेष्वपि॥ वाता
तितात्कफादृक्तात्सन्निपातेन पंचमः॥ ४७॥ आपीनसः प्रतिनासो नासा शिश्च भृशं क्षवः॥ नासा नाह प्रतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनसं॥
॥ ४८॥ नासा शोषो घ्राणपाकः पुटकः आवही मयः॥ तथा दश शिरो रोगा वाते नाही वभेदकः॥ ४९॥ शिरस्ता पश्चवातेन पित्रपीडात्

राम

५३

नीयका॥ चतुर्थी कफजापीडारक्तजा सन्निपातजा॥ ५०॥ सूर्यवर्ती छिरः पाकात्कृमिभिः शंखकेन च॥ तथा कपालरोगास्युर्नवतेषु
मशीर्वकं॥ ५१॥ अरुंधिका विद्रधिश्च दारुणं पिडकार्बुदं॥ इंदुलु संचखलतिः पलितं चेति तेन च॥ ५२॥ तथा नेत्रमवाख्याता चतु
र्नवतिरामयाः॥ तेषु वर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशति संसृताः॥ ५३॥ कृच्छोन्मीलः पक्षघातः कफोक्लिष्टश्चोहितः॥ अरुंधिमेष
कर्द्वश्चरक्तोक्लिष्टः ककूनकः॥ ५४॥ पश्मा शीपः श्मरोधश्च पित्तोक्लिष्टश्च पोषकं॥ श्लिष्टश्चर्मा च बहुलः पक्ष्मोतुंगस्तथावर्बुदं॥ ५५॥
कुंमिका सिकता वर्त्मीलग्नो जनवा मिका॥ गर्दनः स्याववर्त्मा च विषवर्त्मा तथा लजी॥ ५६॥ उत्कृष्टवर्त्मा तिगदाः प्रोक्ता वर्त्मा समुद्रवाः॥
नेत्रसंधिसमुद्रतानवरोगा प्रकीर्तिताः॥ ५७॥ जलश्रावः कफश्रावो रक्तश्रावश्च पर्वणि॥ पूयः श्रावः कृमिग्रंथिरुपाण्याहः तथा
लजी॥ ५८॥ पूपालसदृति प्रोक्ता रोगानयनसंधिजाः॥ तस्मात्क्षुक्रगतो रोगा बुधैः प्रोक्ता स्त्रयोदश॥ शिरोत्पातः शिराहर्वः शि
रजालश्च शुक्तिका॥ शुक्लार्मचाधिमांसारमस्तार्योर्मा च विष्टिक॥ ६०॥ शिरयाः पिडिका चैव कफग्रंथिस्तथा ज्वरः॥ स्नाय्वर्मा
चाधिसर्मीदिति शुक्लगता गदाः॥ ६१॥ तथा कृष्णसमुद्रताः पंचरोगा प्रकीर्तिताः॥ शुद्धशुक्रं शिराशुक्रं क्षतशुक्रं तथा जिका॥
६२॥ शिरासंगश्च सर्वे पिप्रोक्ताः कृष्णगता गदाः॥ काचतुषट्पिधं ज्ञेयं वातातितात्कफादपि॥ ६३॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्चषष्टं संसर्ग

श. टी. प्र.
५४

संभवं॥ तिमिराणि षडेव स्युर्वीतपित्तकफैस्त्रिधा॥ ६४॥ संसर्गेण चरक्तेन वृष्टं स्यात्सन्निपाततः॥ लिङ्गनाशः सप्तधा स्यात्
द्वातपित्तकफेन च॥ ६५॥ त्रिदोषैरूपसर्गेण रक्तात्संसर्गजस्मृतः॥ अष्टधा दृष्टिरेगस्युत्सेषु पित्तविदग्धकं॥ ६६॥ अ
म्लपित्तविदग्धं च तथैवास्त्रविदग्धकं॥ नकुलं च्यं धूसरो च्यं रात्र्यं च्यं ह्रस्वदृष्टिकं॥ ६७॥ गंभीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगता
स्मृताः॥ चत्वारश्चाधिमांसास्युर्वीतपित्तकफास्मृतः॥ ६८॥ अमिषं दृष्ट्युच्चत्वारो रक्तदोषैस्त्रिभिस्त्रिधा॥ सर्वाक्षिरोगश्चाक्षो
स्युत्सेषु वातविपर्ययं॥ ६९॥ अत्यशोथो न्यतो वाततथा पाकात्ययस्मृतः॥ शुष्काक्षिमाकश्च तथा शोभो म्लोषित एव च॥
७०॥ रूताधिमांसादित्येते रोगा सर्वाक्षिसंभवाः॥ पुंस्त्वदोषास्तु पंचैव प्रोक्तास्ते वीर्यकः स्मृतः॥ ७१॥ आसेकश्चैव कुंभीकः
सुगंधी घण्टसंज्ञकः॥ शुक्रदोषास्तथा शोषस्युर्वीता त्पित्तकफेन च॥ ७२॥ कुणपंश्लेष्मवाताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः॥ क्षीणं
च वातपित्ताभ्यां ग्रंथिकः श्लेष्मरक्ततः॥ ७३॥ मलाभं सन्निपाताच्च शुक्रदोषा उद्दीरिताः॥ अग्रस्त्रीरोगनामानि प्रोच्यंते पर
वशास्मृतः॥ ७४॥ अष्टावार्तवदोषा

शिव
५४

स्युर्वीतपित्तकफैस्त्रिधा॥ पूयाभं कुणपं ग्रंथि क्षीणं मलसंभृतं॥ ७५॥ तथा च रक्ताप्रदरे चतुर्विधमुदाहृतं॥ वातपित्तकफैस्त्रिधा चतु
र्थः सन्निपाततः॥ ७६॥ विंशतिर्योनिरोगा स्युर्वीता कफादपि॥ सन्निपाताच्च रक्ताच्च लोहिताक्षयस्तथा॥ ७७॥ शुष्काक्षिमाक्षिनी चैव रवं
डितांतर्मुखी तथा॥ स्त्रीमुखी विष्णुता च ज्ञातं धी च परिष्णुता॥ उपलुता प्राक्करणमहायो निरुहता॥ कर्णिका चातिचरणीयो निरोगा इती
रिताः॥ ७८॥ चतुर्विधे योनिकं द्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥ चतुर्थं सन्निपातेन तथा दोगभेजा गदाः॥ ७९॥ उपविषोपगर्भस्यातथा नागोदर
स्मृतः॥ मक्कलो मटगर्भश्च विष्णुभो महागर्भकः॥ ८०॥ जरायुदोषगर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः॥ पंचैव स्तनरोगाश्च त्रयस्मृताः॥ ८१॥
अदृष्टपुत्रघोषनः सपत्नी विहितस्तथा॥ देवाज्जातास्तृतीयास्तु तथा न्येस्तिका गदाः॥ ८२॥ ज्वरादयश्चिकित्सास्तयथा दोगं च
यावलं॥ द्वाविंशतिवालरोगास्तु क्षीरालसास्त्रयः॥ ८३॥ वातापित्तकफाश्चैव दंतोद्ग्रेहश्चतुर्थकः॥ दंतघातो दंतशब्दः कालदंतो ह
पूतनं॥ ८४॥ मुखपाको मुखश्रावो गुदपाको पशीर्षको पाश्वीरुणस्तालुकंठो विच्छिन्नपरिमर्भकः॥ ८५॥ दोगंधंगात्रशोषश्च स्यात्
त्रं कृष्णकः॥ रोदनं चाजगदी स्यादिति द्वाविंशति स्मृतः॥ ८६॥ तथा बालग्रहाख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः स्कंदग्रहो विशाखः स्यात्स्व
ग्रहश्च पितृग्रहः॥ ८७॥ नैगमेयग्रहः सदाष्टकुनिः शीतपूतनं॥ मुखमुडलिका तद्वत्पूतना च धपूतनं॥ ८८॥ रेवती चैव संख्याता त
था स्यात्पुनरेवती॥ तथा चरयाभेदास्तु वात रक्तादिकाश्चेत्ये॥ ८९॥ तेषां रोगाणां गणिता पृथक् प्रोक्तानि ते कश्चित्॥ हीनमिथ्यातियो

ताः

शा.टी.प्र.

५५

गानांते स्वदेशोदिताः॥१३॥ पंचकर्ममेवारेणोषुकीर्तिः स्नेहस्वेदौतथाः ॥१४॥ अथादशोरनापीडास्तुरोगे
बुलक्षिताः॥ शीतोपद्रवकः स्योदकश्चोसोद्भवोमतः॥ गास्तेपिरो॥१५॥ शाल्योपद्रवकः ॥१६॥ अतस्तथा म्थावरजंगमवैवक
मिमंनिविधंविषं॥१७॥ तेधाम्बकालकृदाद्यैर्नवधास्थायैर्विषंजंगमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूतं तु जंगमं ॥१८॥ चश्चिकामषिकाः कोटाः प्रहो
कंतेचतुर्विधाः॥ दिष्टाविषंनखविषंवालं गंगस्थिभिस्तथा॥१९॥ मूत्रात्सुरीषाच्छूकाच्चट्टेष्टनिषः सप्तस्तथा लालायास्पर्शना॥ तद्व
तथासकविषमतं॥२०॥ कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गारुद्वेषांविभेदतः॥ सप्रधातुविषं ज्ञेयं तथा सप्रोपधातुजं ॥२०॥ तथैकोपविषं ॥२१॥ तस्य
तस्यविधंमतं॥ दुष्टनीरविषं चैकं तथैकदग्धजंविषं ॥२०१॥ कपिकक्ष्मवाकंडूनीरभवास्तथा॥ तथा सरणकंडूश्च शोथो भेदुत्तरः ॥२०२॥
मदश्चतुर्विधः प्रोक्तः पूगभंगाक्षकोद्रवैः चतुर्विधोऽप्योद्ग्राणां फलत्वकमूलसंभवाः॥२०३॥ इतिप्रसिद्धागणितायेकिलोपद्रवः
मुवि॥२०३॥ अथ संख्याश्चापरेधातुमूलजीवादिसंभवाः॥ इतिनिदाने रोगाणां संख्याध्यायः॥ इति पूर्वखंडः समाप्तः॥ ॥६॥ का
संख्या ९९८ मूल ५८२ ९५००

दि